

МИХАЙЛО ШАРІК

ДІТИ ВІЙНИ

Лаві

У В А Г А !

ВИСИЛАЄМО Вам книжку Ч. 26, **ДІТИ ВІЙНИ**, цікаві спогади М. Шарика. Це є другий випуск з III серії видань Клюбів. Третя серія буде мати також 12 книжок, від Ч. 25 до 36.

ПЕРЕДПЛАТА на 12 книжок III серії виносить \$9.00. Хто приєднає нового передплатника то платить за себе і нового по \$8.00. Заощадить собі кошти і дешево придбаєте гарну бібліотеку.

ЗАПРОШУЄМО до передплати всіх дотеперішних передплатників і просимо приєднати хоч одного нового. Збільшимо кількість передплатників то зможемо покращати якість бібліотеки.

Наша адреса: **UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.**
P. O. Box 3597 Sta. B.
Winnipeg, Canada.

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK № 26

MYKHAILO SHARIK

CHILDREN OF WAR

MEMOIRS

PART I

IVAN TYKTOR PUBLISHER

19 — WINNIPEG — 55

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 26

МИХАЙЛО ШАРИК

ДІТИ ВІЙНИ

СПОГАДИ

ЧАСТИНА I

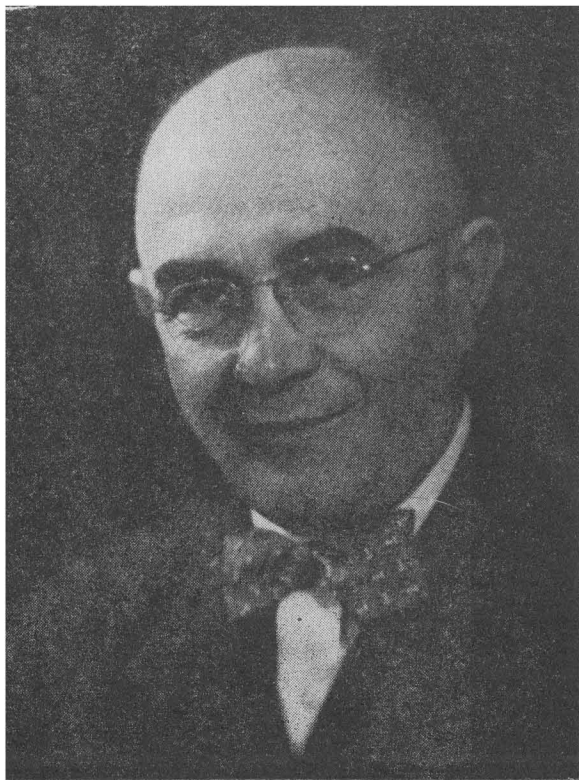
ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКОР

19 — ВІННІПЕГ — 55

diasporiana.org.ua

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Manitoba, Canada

МИХАЙЛО ШАРИК

П Е Р Е Д М О В А

Велика національна катастрофа 1917-20 рр. ще й досі залишається для її дослідників нерозгаданною загадкою. Ще й досі українська політична думка надаремно силкується відповісти на настирливо-болюге питання: зому? Чому “встоятись не було сили”? Чи не було в нас сили внутрішньої, яка є самозрозумілою передумовою всякого успіху, а ти, може, наявна наша сила все ж таки не змогла встоятись супроти переважаючої сили ворога?

Але, — не зважаючи на майже 40 років, що відділяють нас від тих подій — ще, мабуть, не настів час, щоб відповісти на ці питання. Адже бій, що погався тоді, не тільки не вщух, а ведеться з не-послабим завзяттям далі. Адже рани, що їх завдав нам ворог тоді, не тільки не загоїлись, а навпаки, на них падають раз-у-раз важгі ворожі удари. У цьому розгарі ще незакінченої боротьби немає умовин для належної історичної перспективи, не-обхідної для спокійної об’єктивної оцінки епохи. І либонь аж майбутній наш історик у вільній українській державі зможе дати визерпну відповідь на згадані питання.

Звизайно, у своїй праці майбутній дослідник спиравтиметься на свідчення і матеріялах, що йому залишать сугасники й угасники наших визвольних змагань. На щастя, йому не бракуватиме тих ма-

теріялів. Справді бо: ніяка інша ділянка української повоєнної літератури не може виказатися такою кількістю творів, як українська мемуаристика з часів визвольних змагань. З цієї ділянки появилось досі багато спогадів, розвідок, збірок матеріялів і документів, брошур, художніх творів, коли не рахувати безлігі статей у часописах і журналах. Писали їх і пишуть угасники й творці великих подій того часу — міністри, політичні діячі, письменники, історики, публіцисти, генерали. В. Винниченко, П. Скоропадський, І. Мазепа, Д. Дорошенко, М. Капустянський, В. Садовський, В. Петрів, І. Христюк, С. Шухевич, Д. Донцов, М. Ковалевський, О. Назарук, І. Кедрин, О. Кузьма — це тільки кілька прізвищ з численної громади авторів, що залишили друковані спогади з часів української національної революції.

У деяких з цих творів іноді помітна необ'єктивність їхніх авторів. Одні з них обвинувачують тільки широкі українські маси, на них і їхню недостатню національну свідомість складаючи вину за поразку (найважче бути суддею самому собі). Другі знову ж, — забуваючи про різницю між злогином і помилкою — закидають важкі злогини декому з тодішніх українських політичних провідників. Ще інші пригину невдачі багать тільки в несприятливих зовнішніх обставинах і переважаючій ворожій силі. Проте для більшості авторів є очевидна істина, що багато ворожих сил і неменше наших власних помилок та нестатків стали причиною нашої поразки.

Але, не дивлячись на таку велику скількість нашої мемуарно-воєнної літератури, кожна нову появу з цієї ділянки слід гаряче вітати. Кожна бо нова книга — це новий промінь світла на якусь досі затемнену картину тих часів. З цього погляду книга Михайла Шарика, яку ось тут пропонуємо увазі наших читачів, заслуговує на окрему увагу. Досі розглядано питання української революції здебільшого згори, з командних висот, авторами, що займали тоді керівні становища. “Діти війни” М. Шарика показують нам події і проблеми так, як їх бачили тоді знизу огі рядовиків української національної революції. Очевидно, що тільки всебічне насвітлення може нам дати правдиву картину тієї доби. М. Шарик — це сьогодні відомий у Канаді громадський і політичний діяч, людина в зрілому віці. Але ж у ті часи він був безвусим 17-річним юнаком — рядовим вояком української армії. І в тому власне вартість книги М. Шарика, що написана вона з невідступною одвертістю юнака й щирим патріотизмом вояка. А втім, найкраще характеризує свій твір сам автор, кажучи, що написав його “так, якби здавав вояцький звіт своєму нагальникові”. Крім цього спогади М. Шарика гідні уваги ще й тому, що автор був вояком українського літунства — нового роду зброї в українській армії, про який у нашій літературі досі дуже мало згадано.

Михайло Шарик народився 24 жовтня 1901 року в селі Денисові, тернопільського повіту (Зах. Україна), в сім’ї середньо-заможного селянина. Завдяки своєму дідові, місцевим учителям, а головно

священикові, малий хлопчина одержує здорові основи християнського й національного виховання. Уже змалку позинає пробувати пера, складаючи пісні й вірші. Проте доля не щадила йому вже тоді жорстоких ударів: смерть матері, арештування й вивіз на Сибір батька, зруйнування рідної хати й урешті мобілізація малого Михайла як в'язника в російську армію під час її відступу з Карпат 1915 р. У московській армії він перебуває 14 місяців і тільки завдяки щасливому випадкові вдалося йому втекти додому.

До української армії вступає М. Шарик добровольцем 3 листопада 1918 р., спочатку як кулеметчик 1-го Подільського Полку ім. С. Петлюри в Тернополі, а згодом як літун 1-ої бойової літунської сотні Українського Літунського Полку УГА в Краснім коло Львова. Від 30 квітня 1920 аж до кінця (листопад 1920) виконує службу десятника-кулеметчика в Літунському Відділі полк. Павленка в армії УНР.

Після упадку української держави Михайло Шарик не припинив боротьби проти окупантів. Він стає членом українського підпілля — Української Військової Організації (УВО). Зв'язків з цією організацією не пориває навіть під час обов'язкової служби в польській армії в Ченстохові 1923 - 24 рр. Продовжує підпільну революційну діяльність, повернувшись з військової служби додому, і ця діяльність стає причиною його еміграції до Канади. Розконспірований польською поліцією, М. Шарик мусів покинути рідний край.

До Канади прибув 1926 р., а згодом (1927 р.) прибувають сюди його дружина Емілія і троє дітей. Гірке було спогатку життя родини Шариків у Канаді. Це були часи т. зв. депресії — економічної кризи в Канаді. Важкі воєнні переживання й непосильна фізична праця в Канаді підривають здоров'я батька, в наслідок зого родина впродовж років бореться розпузливо із скрайніми матеріальними злиднями. Проте в поборюванні життєвих перешкод М. Шарик виявляє невтомне завзяття. А в той же час він ні на хвилину не покидає громадської роботи. Стає одним з провідних діячів Української Стрілецької Громади (УСГ), а згодом Українського Національного Об'єднання (УНО). Впродовж десяти років М. Шарик є членом Краєвої Екзекутиви УНО, з того дев'ять років на становищі заступника голови КЕ УНО. Головну свою увагу скеровує М. Шарик на поборювання тоді ще сильних московсько-комуністичних впливів серед українських поселенців у Канаді. Працює здебільшого в терені, як організатор УНО, і немає, мабуть, у Канаді української фермерської чи шахтарської оселі, якої не відвідав би М. Шарик, скрізь палкими промовами й невтомною організаційно-просвітньою діяльністю демаскуючи правдиве обличчя московської п'ятої колони в Канаді. Одночасно продовжує свою журналістичну діяльність, поміщуючи на сторінках української преси низку статей, оповідань та віршів.

З часом наладнуються і матеріальні справи родини Шариків завдяки видатній допомозі широко

відомого українського промисловця і громадського діяча в Канаді — колишнього десятника 10-го Гарматного Полку УГА — Гната Поворозника. Сьогодні М. Шарик живе разом із своєю родиною в місті Ст. Кетеринс, Онт., будучи зовсім заслужено одним з найбільш відомих і шанованих українських громадян та активним провідним діячем українського громадського життя в Канаді.

Видаючи цю книгу спогадів Михайла Шарика, ми переконані, що залишаємось вірними нашій дотеперішній традиції: сприяти розвитку українського друкованого слова на зужині й збагачувати бібліотеки приятелів української книжки новими вартісними виданнями.

Р е д а к ц і я К П У К.

В І Д А В Т О Р А

Від позатку мого перебування в Канаді я завжди відгував обов'язок описати те, що нам, українським воякам, доводилось переживати впродовж нашої збройної боротьби за волю України. Канада — вільна країна, і тут можна говорити про все, а зокрема про те, що неможливо було б сьогодні сказати в поневоленій Україні.

Остаточним поштовхом, що спонукав мене взяти перо в руки, були розмови й листування з Головною Управою Української Стрілецької Громади, а зокрема з її заст. голови п. Л. Григорійвим і секретарем інж. М. Селешком та з відомим українським видавцем п. І. Тиктором.

Під час наших визвольних змагань мені пощастило боротись у рядах українського літунства. Я був вояком Першого Літунського Полку УГА, а після десятником-кулеметником у Літунському Відділі армії УНР. У цьому полку я служив від позатку його сформування аж до кінця. Літунство — це був тоді новий рід зброї, що відіграв поважну роль у операціях наших армій. На жаль, друкованих споминів про наше літунство я не зустрігав, за винятком книжки о. П. Білоня "Спогади", в якій однаке нашому літунству відведено всього тринадцять сторінок (ст. ст. 35 - 48). Це, мабуть,

тому, що нелегко було нашим старшинам зберегти будь-які матеріяли, документи чи записи про цей рід зброї. Полон, а пізніше “мирне” життя під суворим наглядом окупанта — це були обставини, в яких кожний зайвий кусок паперу міг стати підставою для арешту, тюрми, катувань і смерти. Не було теж місця, де можна було б такі матеріяли переховувати, бо ж уся наша земля у ворожих руках. А вкінці і обставини були нераз такі, що примушували людей думати насамперед про кусок хліба, щоб удержатися при житті. Та однією з найважливіших пригін, що досі не написано майже нічого про наше літунство, було, безперечно, те, що більшість старшин та вояків нашого полку залишилась по той бік барикади, де діє ворожа рука.

Я належу до тих, що їм пощастило опинитись у вільному світі, і тому маю змогу написати правду про той відтинок наших визвольних змагань, якого я сам був свідком і учасником. Щасливим збігом обставин у мене досьогодні збереглися деякі записки й знімки з тих часів. Я використав їх, пишуци ці спомини. Решту довелось реконструювати з пам'яті. Не претендую на всебігність у з'ясуванні подій, бо я тільки десятник-кулеметчик і, як такий, бачив події знизу, а старшини мали можливість бачити їх згори. З перспективи все краще видно, як з виру подій.

Звичайно книжки пишуть люди, що мають для цього хист і належну підготовку. Але спомини пишуть теж люди, які щось важливе пережили, не зважаючи на їхні письменницькі кваліфікації.

Бо ж спогади відрізняються від художньої літератури, м. ін., і тим, що подають дійсність такою, як вона була насправді, а не як її собі уявляє автор. Я зараховую себе до тих, що — хог і не мають письменницьких кваліфікацій — але пережили дещо таке, зм варто і треба поділитись з гитазем. Писав я про те, що було, спокійно, без жадних прикрас, а так, якби складав вояцький звіт своєму нагальникові. Присвізувала мені надія, що, може, оці мої спомини у невеликій мірі пригодяться майбутньому українському історикові при його дослідях над епохою наших визвольних змагань 1917 - 20 рр.

Закон природи діє невблаганно. Майже кожне число українських газет приносить раз-у-раз більше хрестиків на знак того, що один зи другий вояк України вже відкликаний до візної армії. Ми, колись молоді й повні енергії, сьогодні люди старшого віку, хог дух наш залишився такий же, як і тоді, коли ми на наших літаках кружляли в повітряних просторах над Україною.

Сотні тисяч таких, як я, позинали вояцькі дії майже дитьми. Нас виховувала жорстока й гужа нам перша світова війна, пізніше вже наша рідна визвольна війна. І в зрілому віці нам і далі довелося жити у военній атмосфері революційно-підпільної війни Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН). І в Канаді, у далекому й нібито спокійному заніллі українського воюючого фронту, в рядах Української Стрілецької Громади, нам довелося боротися — хог і іншими засобами — з тими самими

ворогами, з якими воювали в Україні: з московською комунією, з польською захланністю. Отож, позавши від 1914 р. ми виховувались і жили у військовій або майже військовій атмосфері. Ми діти війни. Війна була наша мати, наша виховниця. Вона залишила в наших душах незабутні сліди, далеко глибші, як залишає будь-яка подія чи пережиття мирного часу. Ми не можемо забути, що колись ми носили вояцькі однострої. І сьогодні, без одностроїв, ми залишилися в душі вояками — дітьми війни. І тому я назвав свої спомини “Діти війни”.

Ми кінчаємо наші життєві завдання, які на нас вложило Провидіння. Слово за тими, що приходять на наше місце. Нам не вдалось досягти великої мети. Чергова генерація, спираючись на наш досвід, зможе це взинити. Їй треба продовжувати діло, яке позали ми, перші вояки України від часів Мазепи, і довести його до остаточної перемоги нашої, української правди в світі.

Мої спомини позав я з рідного села Денисова, щоб показати, в якому стані були наші села на переломі епох. Денисів дав Україні багато вірних доказів і синів. Згадати хоч би жінку діячку Іванну з Бородієвизів Блажкевизеву, яку катували під час т. зв. паціфікації польські улани, саме тоді, як катували були мого старенького батька. У Денисові народився визначний українець діяч Канади, колишній посол до парламенту в Оттаві Антін Глинка. У Денисові діяв довгі десятиліття незабутній керівник школи Петро Іваськів, колишній старшина української армії і виховник сотень молодих

людей, що в 1944 р. віддали під Бродами своє життя в боротьбі з московською навалою як воляки Української Дивізії, і багатьох інших, що впали за волю України в лавах Української Повстанчої Армії. Петро Іваськів помер у Канаді, в Торонто 1953 року. Врешті Денисів вислав до Канади около 215 родин усіх трьох еміграцій, що сьогодні розкинені на різних становищах по цілій Канаді. Багато з них є і в Америці, і в Німеччині, і у Франції. Загальний підрахунок показує, що від позатку цього сторіччя з Денисова виїхало на неукраїнські землі дуже багато людей, з яких виросло дотепер около 500 родин. Я намагався дати молодій генерації денисівців, що живе у вільному світі, образ Денисова — місця народження їхніх батьків і з'ясувати вклад села у визвольні змагання українського народу.

Ми були співтворцями нової доби української історії. Як ми виконали наші завдання — оцінить майбутній історик, коли огляне наші дії з перспективи часу, тобто тоді, коли видні будуть не тільки самі факти, але й їхні наслідки. Ми однаке діяли завжди у глибокому переконанні, що наші дії правильні, що їхні наслідки позитивні, що вони — це наш вклад у відродження української нації після довговікової неволі, коли здавалось, що нації вже нема, що її придушили в могилі московські й польські займанці. Нас довго годували зужі і свої різними комунізмами, соціалізмами та іншими всепасаюзими доктринами, а ми залишилися назавжди природними українськими націоналістами. Ми воювали не за доктрини, а за націю, її життя, її культуру, її розвиток.

Наприкінці вважаю своїм обов'язком висловити щиру подяку секретареві Головної Управи Української Стрілецької Громади інж. Михайлові Селешкові за його цінну допомогу в редагуванні цієї книжки.

М и х а й л о Ш а р и к

9 Женева Ст.

Ст. Кетеринс, Канада, 1955 р.

Нехай вічна буде слава,
же през шаблі маєм права!
(Гетьман Іван Мазепа)

1. НА ПЕРЕЛОМІ ЕПОХИ

На західньому березі ріки Стрипи, між двома шляхами, Тернопіль - Бережани й Тернопіль - Підгайці, лежить на великому горбі село Денисів. У тому селі я народився й у ньому провів свої молоді літа.

У зелені дерев ховалось коло 500 селянських хат, а біля них різні господарські будинки. З півночі й півдня замикали село два фільварки польських дідичів Воснських. На найвищому місці села стояла гарна мурована школа, читальня "Просвіти", громадський уряд, крамниця, пожарна сторожка та збіжжевий магазин, а далі величавий пам'ятник Тараса Шевченка. Його збудувало село на честь і славу генія України у сторіччя його народження, 9 березня 1914 року. Над усім пишалась мурована церква Святого Миколая, з дзвіницею та білим пам'ятником на згадку звільнення села від панщини 15 травня 1848 року.

У першій четвертині 20-го століття Денисів жив звичайним життям галицького села. Люди родились і вмирали, чергувались по собі генерації, життя плило спокійним руслом з однаковими турбота-

ми й радощами. Усі мешканці села жили тільки селом, і світ для кожного з них кінчався в Тернополі, де був повітовий староста, суд, нотарі й де щороку забирали хлопців до війська.

З кожним новим подружжям маліли господарства, виростали на вже й без того вузьких нивах нові межі. З кожним роком доводилось міцніше стягати пояс, бо ж населення прибувало, а земля, що його кормила, завжди та сама. Це й було найбільшою турботою села як цілості та кожної родини зокрема.

Порівнюючи з сусідніми селами, Денисів був високо національно свідомий. Наші громадяни гордились тим, що вони з Денисова. Високий господарський і культурний рівень завдячував Денисів своєму колишньому провідникові й священникові, отцеві Вітошинському. Він був парохом села в найчорніші роки його історії, коли то селянство, після звільнення від панщини, розпиячилось, що вело до морального занепаду й господарської руїни. Треба було шукати негайного рятунку. Знайшов його о. Вітошинський.

Від листопада 1858 року він виконував у Денисові не тільки обов'язки священника, але й учителя та грізного начальника. Діяв не тільки словом Божим та наукою, але, в потребі, і палицею. Він просто буком гонив людей з москвофільської читальні Качковського та з корчми. Створив читальню "Просвіти", другу в Галичині після Львова. Довголітньою наполегливою працею він поставив село на рейки українського національного відро-

дження. На жаль, у розгарі праці він помер 1901 року. Діяльність його не обмежувалася тільки до Денисова. Наприклад, українська бурса в Тернополі була теж твором його ініціативи й праці.

З приводу 25-ліття його смерти Денисів, а з ним і тернопільський і частина бережанського повітів влаштували в 1925 році величаву національну маніфестацію, якої не змогли розбити ні польські улаїни, ні поліція. Учні-бурсаки з Тернополя, пластуни, кінні бандерії, лугові організації, оркестри й хори та прапори з міст і сіл — ось це був зовнішній вияв діла о. Вітошинського впродовж другої половини 19-го століття.

Ще хлопчиком я залюбки слухав оповідань мого дідуня Гриня про діла о. Вітошинського. Дід, бувало, розказував, як то в неділю о. Вітошинський до церкви приходив. А там трохи жінок, декілька старших чоловіків — церква майже порожня. Отець Вітошинський, бувало, на проповіді просить людей, щоб до церкви й до школи ходили, щоб книжки читали, світські організації творили та свою долю поліпшували. Це була добра рада, та нікому було її слухати й виконувати. Тоді о. Вітошинський взявся за діло радикальніше, як казав дід. Отець Вітошинський був людина надзвичайного зросту й сили. Ото, замість ставати при вівтарі, він брав у руки здоровенну палицю, ішов до корчми, а далі до читальні Качковського й там “хрестив” тією палицею, кого й куди попало. Щасливі були ті, що стояли ближче дверей, бо інші й вікнами мусіли тікати. Метода була добра, і о. Вітошинський за-

стосовував її аж до того часу, поки з села не зчезла читальня Качковського й не спорожніли жидівські корчми.

У наслідок такої довголітньої невтомної праці Денисів зростає. Господарства ставали заможніші, а з тим могутнів і ріс культурний рівень села. Денисів завів у себе добрий лад. Появилась читальня “Просвіти”, школа диригентів і дяків, духово оркестра та хор, що збирав лаври чи то під час відвідин Тернополя австрійським престолонаслідником, чи то в 1895 році під час відвідин Поділля князем нашої церкви Митрополитом Шептицьким.

Кожної весни, в неділі й свята, селом маршували стрункі лави соколів під звуки оркестри та в супроводі українського прапору. Соколи вправляли на сільському майдані. Лунали команди, лави блискавкою ламались і розтягались, блистіли топірці, мерехтіли вишиванки. Хлопці й дізчата виконували вправи, а їм приглядалась маса глядачів. Росла гордість села, гриміли оплески, і цього зростання вже ніхто не міг спинити.

“Соколи! Соколи! Ставайте в ряди!” — це був наказ і закон на берегах тихої Стрипи. З Денисова цей закон діяв на довкілля, пробивав солом'яні стріхи селянських хат, будив і запалював їхніх мешканців, і незабаром вони, сусіди, нарядивши на свої груди січові ленти, гідно відповідали денисівським соколам маршем “Гей, там на горі Січ іде!”.

Це творились кадри майбутнього українського війська. За тим “цивільним військом” маршував доріст — підручки, такі як я тоді. Поруч з соколами,

ми й собі вирівнювались у ряд по обох боках дороги, кумедно міняли крок і пристосовували свій хід до колони соколів. Ми були босі, збивали об каміння пальці та дитячою кров'ю значили свої перші організаційні кроки. Ми хотіли бути соколами, з топірцями й лентами, співати й маршувати кудись далеко в світ, ген туди, де небесна блакить з землею обнімалась.

З нас сміялись, з маршуючої колони соколів падали дотепи. Це перешкоджало їм у марші й тоді коло нас з'являвся сокільський начальник. Ловив першого скраю "сокола" за вухо чи за чуба. Біда була тому, хто не встиг завчасу скочити вбік, у пекучу кропиву, що безжалісно обпікала "сокільські" ноги. Але це нас тільки підбадьорювало. Ми таки хотіли бути соколами. Іноді, правда, наш сокільський ентузіазм спадав до нуля, але як тільки начальник зникав на чолі сокільської колони — ми знову набирали "духа" й уже в належній віддалі маршували босими ногами, вибиваючи ритм у пилюці сільської дороги.

Час минав скоро, безповоротно плили дні, проходили роки подібні одні до одних, наче дві краплі води. Село жило своїм життям та підсвідомо готувалось до чогось невідомого.

2. МАНЕВРИ

На багату українську землю надходила осінь. Туманами затягались ночі, і в безконечній сірій мряці топились містечка й села Поділля. У такій порі до Денисова заїхав невеличкий відділ австрійських уланів. Вони зайшли до сільської канцелярії, а звідтіля, вже в супроводі сільських поліцистів, їздили з вулиці на вулицю, від хати до хати, докладно перевірювали хати, стайні. Вслід за цим на воротах кожного господарства появлялись білі написи: число полку, ескадрону, кількість уланів і коней. Це були “кватирмахи” як у нас їх називали. Вони скоро виїхали, а село попало в напружений стан. Господині підбілювали хати, а господарі підготовляли в стайнях місце для уланських коней, а своїх приміщували, де і як могли.

І мій дід робив місце для “цісарських” коней. Він казав, що то сарана суне до села, що зруйнує все, догори коренем поперевертає. Вояки крастимуть для своїх коней конюшину та овес. Не любили наші люди отих цісарських маневрів: день і ніч повно уланів у хаті, у стайні та в stodолі. І за кілька тижнів отакої суматохи заплатить цісар кілька корон, як на сміх.

— Щоб хоч свої хлопці приїздили, — казав, бувало, дід. — А то найдуть якісь мадяри, чи ні-

мота, чи ще якась мара, що й слова людською мовою сказати не вміє.

Тодішнього австрійського цісаря Франца Йосифа I називали в нас “батьком миру”. Не тільки пани, але й жида та селяни говорили, що поки Франц Йосиф живе — війни не буде. У цій вірі народ спокійно жив, орав, сіяв, збирав хліб, розважався забавами та співав гімн Габсбургів “Боже, будь покровитель цісарю й його краям...” Проте політичний горизонт затягався важкими хмарами. Надходила буря. Кипів уже Балкан, а російський уряд царя Миколи II хитро підливав оливи до вогню. Міжнародне напруження підсилювалося. Треба було готуватись до оборони. З тією метою генеральний штаб австрійських збройних сил улаштовував маневри.

Денисів і ціла полоса обабіч Стрипи належала, як казали, до третьої лінії оборони. Перша лінія йшла по річці Збруч, друга по Сереті, а третя по Стрипі та Дністрі аж до Карпат.

Військо в селі — це прокляття для господарів і... радість для хлопців-підлітків, яка не давала ні їсти, ні спати, ні навіть спокійно в школі вчитись. Кожний однострій має в собі якусь притягаючу силу. Тим більше кавалерійський. Кавалерія була гордістю старої австрійської армії. Князі, графи, барони та великі землевласники душу свою в кавалерію вкладали. До кавалерії вибирали щонайкращих хлопців, які гордо носили голову, коли їх ко-

місія призначила до уланів чи драгунів. Вони й пісню про себе співали:

“А як мене до вуланів
Асентерували,
То всі дзвони задзвонили,
Органи заграли...”

Це і був неписаний закон тодішнього військового світу, що кавалерія — це найкраще військо всіх часів.

А ми, доріст, нетерпляче чекали на приїзд кавалерії, з тугою її виглядали. Кожен з нас був тоді у військових ділах дуже “вчений” і знав про військо більше, як інші. Ті знання ми черпали від кривого Івана, що пас з нами худобу. За те ми його поставляли не раз салом чи й тютюном з батьківських капшуків.

Ось Іван, бувало, наїсться, закурить, ляже на мішок і починає розказувати: “Чи знаєте ви, що кінь нашого вулана летить скоріше, як орел у повітрі? Що вуланська шабля така гостра, що вулан нею голиться кожного дня? Що всі вулани такі вивчені, що цілий тиждень можуть не їсти й не спати, а тільки з ворогами битись? Що вуланський кінь не тільки річку, а й панську стодолу перескочити може?” Іван чуда розказував і при цих неблицях навіть не заїкувався, а ми слухали з роззявленими ротами, вірили йому й готові були молитись то тих мітичних уланів. Тому й зрозуміло, з якою нетерплячкою ми чекали на їхній приїзд, ущерть виповнені “вояцьким” духом кривого Івана.

Аж ось на цісарському шляху з Бережан до Тернополя піднялась курява. Вона виростала, поширювалась, сірими хвилями хутко накривала поля, мов якась велетенська казкова потвора проковтнула з обрію сусіднє село Плотичу. Значев'я етовп куряви розступився, і звідтіль виринули перші постаті вершників з блискучою зброєю. Ми забули про всі наші пастуші обов'язки й бігли колючими стернями до дороги, щоб зблизька побачити отих легендарних бійців Франца Йосифа.

У повітрі пахне ременем і кінським потом. Тілом пробігають дрижі, серце пташкою в грудях б'ється — їдуть улани. На сніжно-білому коні, у почоті старшин їде командир. Він високий, стрункий, з посрібленим волоссям, задуманий. На грудях у нього повно блискучих орденів, сріблом сяють його остроги й шабля. Під ним, витягнувши довгу гарну шию з білою гривною, не то біжить, не то танцює його кінь. Такого коня ми бачили тільки на образі в святого Михайла. А тут живий кінь! — І де то він такий вродився, хто його плекає? — настирливо питає наївна душа сільського хлопця.

Полковник рівняється з нами. Ми, мов на команду, скидаємо солом'яні капелюхи і, як личить українським школярам, вітаємо його "Слава Ісусу Христу!" Полковник нам салютує, а з ним і його старшини. Адьютант полковника сягає рукою в жовтий кобур сідла і, розмахнувшись, кидає на нас жменю блискучих монет. А ми, діти? Ясно: прожогом кидаємось на землю, щоб захопити якнайбільше отих монет. В один момент з гурту пастушків

счинилась купа лахів і босих ніг. Руки наосліп шукали за білими монетами й дерли під собою землю.

Голосно зареготали улани з такої ловкої витівки свого старшини. Вони їхали чвітками. Злегка порипували їхні сідла з прив'язаними покривалами та їдунками. Наче чотири безконечні ряди молодих гарних дубів, майстерно посаджених чародійною рукою, пишались на конях улани, здебільшого таки наші українські хлопці. Маками червоніють на них шапки й штани, синіми незабудьками накинута через плечі їхні уланські кожушки, бряжчать у піхвах шаблі, сіріють цівки карабінків, пирхають коні.

Ось вони доїжджають до села, а там тікаючи гавкають перелякані собаки. Зайнявши квартири, улани з їдунками в руках станули чотами коло димлячих кухонь. А з відкритих вікон несміливо заглядають за уланами денисівські дівчата.

На подвір'ї в батька кипіло. У великій кімнаті заквартирувався поручник уланів Франц Обранек з Ружемберку у Словаччині. Один у хаті, а другий у стайні коло коней, увихаються його джури — Гриць Залеський з Золочева й Петро Калин з Теремовельщини. Гриць був красень. Не тільки дівчата, але й мій дід, що скупий був на слова, завжди казав, що Гриць повинен бути поручником, а поручник Обранек його джурую.

3. ЗАБАВА

На галицькому Поділлі була в 1912 році гарна погідна осінь. Хоч ранками залягали тугі мряки, проте під промінням сонця вони зникали й залишали по собі тільки перлини срібної роси. То тут то там починали копати картоплю. Літало “бабське літо”.

При такій погоді кінчались австрійські маневри. На рівних степах Пантелихи ще йшла завзята боротьба. Три кінні полки намагались з Тернополя, Микулинець та Теребовлі перейти форсовим маршем Стрипу, що її боронив 13-ий полк уланів. Ми добре бачили, як долинками за рікою скрадалися окремі роз'їзди оборони й стежили за рухами противника — мадярських і польських ескадронів, що паче буря сунули на Стрипу.

Хоч це були вдавані наступи, але на нас, пастишків, вони робили враження справжніх. Було вже сполудня, як грімко заграли сурмачі, і велетенським зубчастим серпом вискочив з укриття 13-ий полк та повним розмахом людського й кінського масиву вдарив по противникові. Дві сили взяли одна одну в залізні обійми, тиснулись, давились, то знову рвалися на менші ланки, об'їжджали півколом та, виблискуючи шаблями, зударялись та щезали.

Ми чули вистріли “сліпих” набоїв і відірвані слова незрозумілої нам команди, у повітрі пахло стрільним порохом та кінським потом. На українських полях була тоді загублена честь малярських і польських ескадронів; їх розгромив тоді 13-ий полк уланів, зложений з українців.

За Стрипою заграли сурми. З'їжджались переможні ескадрони, формувались у полкову колону. Гордий полковник подав знак, залунала команда і, легко гойдаючись у сідлах, рушили улани. Гримнула пісня. Співали гарно й уміло. Хоч одягнені в австрійські однострої, сини українського села співали нашу українську пісню. Співали про вояка, що мав завезти доручення до штабу й у лісі заблуdiv; про те, як він у лісі лісничівку знайшов, а в ній гарну дівчину, як він прохав дівчину, щоб його рано збудила, і що з того вийшло:

“А дівчина так твердо заснула,
Що вулана збудити забула”.

Пісня дорікала дівчині:

“Через тебе та й через запаску
Утратив я у цісаря ласку!
Через тебе та й через спідницю
Заслужив я в цісаря в'язницю!”

Ми слухали пісні й навіть сердиті були на оту незнану дівчину, що таку “кривду” воякові вчинила. Вечором я запитав улана Гриця, чому той вояк казав дівчині себе збудити, а не моєму дідові. Дід був би напевно збудив його на час, бо він ще ніколи в житті не проспав. Щиро тоді з мене Гриць по-

сміявся, а далі й поручник Обранек. Він дав мені за те навіть “шустку” на цукерки.

Маневри закінчились у неділю. З приводу успішного закінчення улани й наші денисівські хлопці влаштували на сусідньому подвір'ї толоку. Музикантів найняли з Купчинець. А музиканти ті славилися тим, що в них був скрипаком Ян Шалацінський. Він був сином діди́ча з Ходачкова Великого. Це замолоду його постигло нещастя. На полюванні хтось вибив йому очі стрільним порсхом. Ян осліп. Пропало його кохання, з часом пропав і фільтарок. Ян став сільським музикою. У музиці він виливав біль своєї молодої душі. Часто з його невидючих очей плили сльози. Тоді Ян грав на скрипці цілим своїм серцем. Скрипка його не грала, а ридала, розкривала горе тієї безталанної людини.

Ян пригравав уланам до танцю. Брязкіт шабель та острогів мішався із старинною коломийковою мелодією його скрипки. Ян пізнавав уже по голосі всіх гультаїв та гульвіс з околиці, знав теж, хто який танець любить. Сьогодні, крім звичних голосів, чув іще побрязкування острогів та шабель “цісарських дітей”, що танцювали з денисівськими дівчатами. Між ними улан Гриць був королем. З нього жадна дівчина очей не зводила. Та він умів підшукати собі рівну пару. Ось з'явилася на забаві красуня на всю округу — Маринка Варениця. Це була дівчина інтелігентна, і кожен хлопець уважав собі за честь, коли вона пішла з ним у танець. Тому й Гриць, як тільки Ян смичком рушив, глянув на Маринку. Ось дзенькнули остроги, легко скло-

нилась вояцька голова перед Маринкою, і молода вродлива пара пішла у вихровий танець.

Скоро тікав час, сонце ховалось уже за дахом нашого шпихліра. На лаві сидів поручник Обранек і радів, що його хлопці добре танцюють. Він уже, мабуть, десятий раз посилав через мене “ринського” музикантам на чарку. Любувався Грицем і Маринкою. А вони чудес доказували в танці, їхні ноги, здавалось, і землі не торкають, у повітрі літають.

Ось Гриць в’юнко закрутився перед музиками й дзвінким тенором заспівав:

“Ой гуляли вуланчики, гуляли драгони,
Та й займили красну любку до своєї шкадрони”.

— Славно, Грегор, славно! — гукав, плещучи з захоплення в долоні, поручник Обранек.

Забава йшла по старому звичаю, аж закінчилася бійкою за дівчат між уланами й місцевими хлопцями. Це було нібито звичайне явище. Денисівські хлопці боронили своєї парубоцької честі від уланів, за якими заглядали дівчата. Бились одні колами, а другі шаблями. Попалось було і нашому Грицеві, плила трошки й кров. Бійку припинив службовий ескадрон, що з оголеними шаблями ввігнався кіньми на подвір’я й городи та порозганяв окривавлених змагунів.

У понеділок мрячно й сіро. Красм дороги, аж до рогатки, витягнувся довгий ряд уланів, що станули до карного звіту за вчорашню бійку. Між ними і Гриць з перев’язаною головою.

Звіт приймав якийсь високий старшина з численними орденами на грудях. За ним ступали ко-

мандири чотирьох ескадронів, між ними і поручник Обранек, та чотири вахмайстри з паперами в руках. Все виглядало дуже страшно.

Ось залунала гостра команда, дзенькнули на блискучих чоботях остроги, службовий старшина зголосив звіт. Один по одному підривались на струнко улани і спочатку німецькою, а потім українською мовою зголошували свої провини. Високий старшина міряв їх гострим поглядом, кидав кілька німецьких слів, що їх вахмайстри негайно нотували. Коло Гриця старшина довше зупинився. Хмурився, ніби сердився, і любувався ним. А Гриць, витягнений як струна, щось по-німецькому шварготив, то на українську мову переходив і рубав наче сокирою. Більше за нього говорив його поручник Обранек. Старшина хвилину задумався, сягнув до кишені й витягнув звідтіля жмут грошей. Дав Грицеві один банкнот та іменував його вістуном 13-го полку.

Гриць був у сьомому небі. Замість кари — підвищення. Тішився з ним і я, бо ж тепер кожного ранку не звичайний улан, а вістун саджав мене на осідланого коня та обвозив довкола хати. На те дивилась уся моя родина, а коли я проїздив повз них у Грицевій шапці та салютував, то мама, а за нею і батько, радісно до мене всміхались. А я тоді нічого більше не бажав, тільки скоро рости й за всяку ціну стати уланом.

Кожного ранку на вигоні грали військові сурми. Тоді з хати виходив поручник Обранек і казав мені деклямувати "Плач Ярославни". Чомусь він

полюбив той вірш. Я ставав у військову позу, стягав босі ноги на струнко, кланявся їй чітко, слово за словом, деклямував вірш про тернистий життєвий шлях української княгині.

Я і досі пам'ятаю, як у такі моменти в моїй хлоп'ячій душі наростав якийсь незрозумілий мені жаль і смуток. Тоді стискалось горло, до очей підступали сльози, і я із зворушенням деклямував:

“Заплакала, заридала
У Путивлі на стіні...”

Поручник Обранек давав мені за те корону, а сам дививсь кудись далеко, на схід, і, зі드хаючи, завжди повторяв:

— Слов'яни, слов'яни...

Скінчилися маневри, і улани виїхали з села. За ними нишком зідхали дівчата й ми, малі хлопці, кандидати на майбутніх вояків.

4. ПЕРЕДВІСНИК СВІТОВОЇ ЗАВІРЮХИ

У 1913 році померла денисівська красуня Маринка Варениця. Того ж дня, у супроводі страшної бурі, хоронило село і мою любов маму, що померла на 37 році життя. Виглядало, що за ними не тільки люди, але й природа тужить і плаче.

Та залишився в мене ще дід. Діда по батькові, Микиту Шарика, що родом походив з Хвастова під Кисвом, не пам'ятаю. Зате дід по мамі, Григорій Кузів-Микитів, жив разом з нами. Замітний був дід тим, що, хоч народився в безпросвітному часі 1843 року, був грамотний і читав Біблію та інші книжки, не пив, не курив, любив господарство та був вірним австрійським патріотом. Щорічний ґрунтовий податок носив дід пішки до Тернополя до податкового уряду, виконуючи свій громадянський обов'язок. Казав, що шкода коней гнати три милі до міста.

Дід любив мене й залюбки оповідав мені у вільних хвилинах про стару бувальщину. Ті оповідання оформлювали мій світогляд. Особливо любив я оповідання про козацькі часи та про великі діла козаків за часів Хмельницького. У нашій околиці були ще добре збережені козацькі могили. Розказували старі люди, що в тих могилах спочивали хоробрі кіннотчики славного Кривоноса, що рейдом форсував Стрипу й шаблями прорубував собі шлях

на Зборів. До нього пристали тоді і хлопці з Денисова. Одна частина наших полів від півтори сотні років була записана в ґрунтових книгах як “Козацький Клин”.

Після смерти матері мій батько, Федір, став мовчазний, похмурий. Виглядало, начебто тікав від нас, дітей, частенько здому виходив. Хатнє господарство вела найстарша сестра. У тому часі дід збирав нас, усіх шестеро дітей, і навчав кожного вечора, як учитись у школі, як працювати в господарстві. Він проводив нам вечірні молитви перед сном.

Так непомітно надійшов рік 1914, коли то скінчилось мирне життя світу. Селяни постійно говорили про якусь незрозумілу їм комету, що ось-ось мала з'явитись у шаленому гоні та зачепити землю вогненним хвостом. Про комету писали і газети, про неї говорив і мій дід, споглядаючи час від часу в піднебесні зоряні простори. Усі відчували страх перед кометою, як перед чимсь невідомим. А я іноді ночами зривався зі сну, бачачи вогненні страхіття, привиди та комети.

У суботу надвечір, перед Зеленими Святами, ми з дідом поїхали в поле накосити худобі конюшини. Дід розмашисто косив довгою косою, коні хрупали задоволено свіжу траву, а я розважався коло діда. Дивився, як їхала й протяжно посвистувала “пасажирка” з Бережан до Тернополя, як блискучі вагони гадюкою звивалися на повороті й ховались у насипах. Знечев'я мій погляд зупинився на небосхилі: там творилось якесь чудо.

На південному заході, над селом Росоховатцем з'явилась на небі мітла жовтої краски. Вона повільно посувалась на схід. Нагадувала звичайну домашню мітлу з рожном й двома перев'язками. Я хотів крикнути дідові про це, але дід, задивлений у чудо, вже молився навколішках. Мені стало моторошно. А мітла далі сунула на схід, на хвилину зупинилась над селом Іщковим, ніби Стрипу хотіла перескочити. Зробилось ясно, коні покинули хрупати конюшину й боязко оглядались. А дід молився. Тільки вітер грався його довгим волоссям та білою застіжкою коло сорочки. Він, як казковий святець, говорив з Богом, забувши про всі земні турботи.

— Дідуню! — кричу. — Їдьмо додому! — І, не знаю чому, на душі стало важко, тіло затрусилось, і я заплакав. А дідуньо підвівся, тричі перехрестився, наклав віз конюшини, поправив упряж на конях, і ми поїхали додому. Ступаючи під гору, коні звільнили ходу, а дід, пригорнувши мене, заговорив:

— Диво ми бачили сьогодні на небі, хлопче. Запам'ятай собі добре, дитино, що та вогненна мітла на небі означає війну або масову пощесть, масову смерть людей. Колись давно на нашій землі шаліла страшна пощесть чуми й забрала на той світ дуже багато людей. І тоді, оповідали старі люди, також появилася була на небі отака мітла. Як живий будеш і виростеш великий, то згадай колись оті мої слова.

Замовк дід і задумався. Далеко на сході зникла з обрію тасмна мітла. В селі протяжно вили стривожені собаки. А перелякані люди на різні лади пояснювали собі появу комети-мітли на небі.

5. ПЕРША МОБІЛІЗАЦІЯ

Жнива 1914 року були в повному розгарі. Запопадливо, наче бджоли, працювали селяни на полях. Урожай був добрий, тож раділо серце, складались пляни, росли надії кожного господаря. Ніхто й не сподівався, що оці дні — це останні вже дні мирного людського буття, веселости й щастя.

28 червня 1914 року, далеко на півдні монархії, в місті Сараєві пролунав постріл сербського патріота. Рід нього загинув австрійський престолонаслідник Франц Фердинанд, а після нього мільйони людей, синів, чоловіків, братів та батьків, старців і жінок та навіть маленьких дітей. Отой постріл знищив у наслідках дорібок і надбання цілих поколінь, знищив безповоротно уклад життя та його відвічні закони. Перший раз в історії світу воєнним вогнем спалахнула ціла земна куля.

Одного гарного ранку, в кінці місяця липня, нас розбудило розпучливо ридання старшої сестри. Схоплююсь з ліжка, вибігаю надвір, щоб дізнатись, що таке трапилось. Що ж я побачив? В обіймах ридаючої сестри стояв з якимсь папером у руці її чоловік Данило Кушнір. Біля них стояли зажурені батько й дід.

— Що сталось? — запитав я. У відповідь ще дужче заплакала сестра, а дід, наче каменем жбурнув: — Війна!

Чорною мозолистою рукою він витер сльозу, що котилась по обличчі, і додав: — Найясніший пан кличе Данила на війну!

Подібні сцени відбувались тоді, мабуть, по всій Україні.

На стінах будинків та коло церкви видніли об'яви. Вони великими буквами сповіщали народ про загальну мобілізацію всіх військовиків на оборону держави. Всім наказано було ставитись негайно в кадрах своїх полків під зброю. Данило був запасним старшим десятником 55 австрійського піхотного полку й також мусів іти на війну.

Оте жахливе слово “війна” впало наче грім з ясного неба й запалило тихі людські оселі, залило всю країну. Косарі кинули коси, плугатарі залишили в борознах плуги, молотільники кинули на токах ціпи і, вхопивши на плечі білизну й харчі, спішили до залізничної станції. Треба було якнайскорше стати під зброю за “цісаря й його краї”, як співалось у гимні. З усіх закутків української землі люди мов повинь позаливали всі шляхи й дороги. Одні возами, другі пішки спішили на смерть за цісаря й його монархію.

Станція Денисів - Купчинці перемінилась у великий табір. Рекрути й вояки залягли всі довколишні поля й чекали нагоди, щоб вдертися на якийсь поїзд і заїхати до кадри чи збірного пункту. Тут були і ті, що мали літні відпустки на жнива.

З Денисова, Купчинець, Іщкова, Росоховатця, Плотичі, Таврова, Городовища і Млинця плили вояки, а їх супроводили їхні батьки, матері, сини й дочки, діти й уся родина. Конечно хотіли бачити дорогу людину, як буде сідати в поїзд і, може, востаннє підніме вгору солом'яного капелюха та крикне: "Прощайте"!

Настрої тих днів важко описати. Ото тисячі людей переживають уже два дні те саме, чекаючи на полях біля станції на від'їзд. Чекали під голим небом. Ладу не було, бо всі нараз хотіли від'їхати. А поїзди їхали що пів години то на схід то на захід. Вони були битком набиті такими ж самими, як і ті, що тут чекали. Бо ж на кожній станції, по всій країні, було те саме. Інколи доводилось декому і кулаками пробивати собі шлях до вагонів. Одинокую владою тут був начальник станції, що бігав у червоній шапці та вигукував "Не пхаць сен". Та хто його слухав? Були і жандарми, що ходили з настромленими на карабіни багнетами, та на них ніхто не звертав уваги. Вони були в службі цісареві, але і ті, що тут чекали на від'їзд, також були вже в службі цісареві.

Перед виїздом прощались одні, диктували на скору руку останню волю другі, давали поради жінкам чи дітям треті, і так без кінця, бо ж це війна, все може трапитись. Між статочними людьми були і гульвіси, яких ніколи й ніде не бракує. Їм море по коліна. Для них війна — це нагода вийти з тісного для них села в широкий світ і в повній силі показати, що вони вміють. Що для них якісь там

жалі й трагедії? Але й вони, як усі інші, призвані на “гарматне м’ясо війни” за чужу справу.

Кожний поїзд, що під’їжджав, забирав у себе частину того людського муравлиська. Тільки розпучливий плач жінок та дітей, незабутнє “Прощай, тату!”, то “Прощай, коханий!” гинуло десь у далині на низьких берегах Стрипи.

— Летіла куля понад гору! — линуло з проїжджаючого поїзду. Це співали сини Західньої України, що їхали під кулі за цісаря й його державу.

Тільки невеликий гурт найсвідоміших українців зібрався був у тих днях у Львові, а згодом у Стрию, щоб вийти на бойові лінії як українці під своєю назвою “Українські Січові Стрільці”. Це було перше українське військо від 1709 року, коли то Москва розбила у війні козаків і під Полтавою закопала в могилу волю України. Оті найсвідоміші почали кров’ю писати нові сторінки української історії.

За кілька днів, 4 серпня 1914 року, прийшла мобілізаційна черга й на інших. По селі увихались поліцаї з наказом, щоб завтра о годині 9 ранку люди збирались з возами й кіньми у великому фільварку. Звідти мали вони вже під командою війська виїхати для обслуги фронту. Денисів мав дати 150 підвід. І знову плач і трагедія. Тількищо поїхав Данило, а тут ладнався в далеку дорогу, на службу цісареві, батько з кіньми й возом.

Невесело було нам дітям. Ми плакали, бо лишались беззахисними сиротами без батька й матері.

Та не ми одні були такі. Сотні тисяч, а то й мільйони було в тому часі таких як ми. Мій батько оглядав уважно подвір'я й будинки, ніби чогось шукав. Я бачив, як він став навколішки між стіжками збіжжя й підніс очі в ранню блакить неба. Він гаряче молився, чітко вимовляючи: "Царю небесний, Утішителю..."

Я не міг збагнути того всього розумом, але інстинктом відчував, що твориться щось велике. Пам'ятаю, як я вискочив з хати і, побачивши наладований фуражем та харчами віз, кинувся до батька, схопив його міцно за шию та цілував його голову, волосся та ледве вистогнав: "Татусю, мій татусю!" Цю сцену побачив з стайні дід Гринь. Він, зворушений і блідий, підійшов до батька і промовив:

— Федьку! На форшпан їду я. У тебе дрібні діти, ти залишайся вдома. Мені 71 років, все одно вмирати треба. Я і коней краще догляну і з ними додому вернусь, а як без них, то й не повернусь.

І дід почав готуватись у дорогу. Даремно батько сперечався. Дід таки поставив на своєму.

Уже о 9 годині ранку він стояв з батогом у руці при конях у ряді 150 підвід, які Денисів вирядив на службу "найяснішому панові". Командували в тій валці вже вояки. Вони гарцювали на куцохвостих конях, злобно гаркаючи своєю мадярською мовою, якої ніхто не розумів.

Було вже сполудня, як якийсь старшина піднявся на сідлі, витягнув шаблю, махнув нею в по-

вітрі, даючи знак виїзду. За возами тільки гурт жінок та дітей вимахував хусточками. Падали останні прощальні оклики: "Будьте здорові!" З возів відповідали помахами солом'яних брилів.

6. ДІДОВА ТРАГЕДІЯ

У нас дома залишилась ще пара здорових молодих коней, якими ми обробляли далі землю.

А шляхами вдень і вночі маршували на схід полки крайової оборони, що їх звали “ляндштурмою”. За ними тяглись непроглядні валки обозів. Кожного дня приходили до села непровірені вісті, що австрійська кавалерія розбила над Збручем москалів і швидким маршем просовується вглиб російської території. Сільські ворожбити й неприховані австрофільські оптимісти проповідували скорий кінець війни, от так за тижнів три-чотири. Та інакше дивився на це наш парох о. Копертинський. Кожного вечора він відправляв у церкві молитви. Він, а з ним жіноцтво й діти, покійно із сльозами в очах благали Господа, щоб охоронив нас “од глада, огня і війни”.

Одного дня хтось приніс вістку, що наші “форшпани” будуть на Спаса, 19 серпня, на полях Загребелі під Тернополем. Батько негайно наказав налагодити оброку та харчів і білизни для діда Гриня. Старша сестра і я мали все те відвезти дідові.

От ми і поїхали. Я мусів усьому лад давати, бо сестра була вагітна. Без труду ми вибрались з польової доріжки на шлях. Був поганий дощовий

день. Шлях Бережани - Тернопіль був залитий військом і обозами. Часом повз них пролітали блискучі автомашини з високими офіцерами. Мої коні стали дибки від такого дива, і я тільки з трудом їх стримував.

Коло полудня ми добились під Загребелю. Там ми побачили з правого боку шляху велетенський табір. Усі вози з будками. Було гамірно, глітно й непривітно. Подекуди курились вогнища, коло них грілись люди. По кожному видно було, що він рідко те все покинув би та пішов до затишного дому. Але додому не пускав грізний закон війни й багнетні та шаблі мадярських кіннотчиків.

— Слава Ісусу Христу! — привітала моя сестра якогось вояка, що стояв на варті при вході до табору. Вояк глянув на нас. Текля подала йому перепустку від громадського уряду. Він оглянув її з усіх боків і покликав перекладача. Передав йому перепустку, щось заторохкотів по-мадярському й пропустив нас у табір. За кілька хвилин ми опинились коло нашого воза. З трудом я пізнав і воза і коней; два тижні воєнної служби залишили на них тривкі сліди.

З-під буди на возі виглянув дід. І його важко було пізнати. Довга борода, немите обличчя й руки, колись веселі його очі були сумні. Видно було, що він з трудом переносив воєнні злидні й невгоди. Ми привітались. На довгі розмови не було часу. Ми залишили при шляху воза й коней та мусіли поспішати, щоб їх іще на місці застати. У такому хаосі все можливе; візьме хтось коней і воза та

й шукай тоді вітра в полі. Ми передали дідові те, що привезли з собою, а він передав нам зношену білизну. Коли дід переодягав сорочку, ми побачили в нього на спині велику пляму засохлої крові.

— Дідуню, а це що таке? — запитала Текля. Дід розповів нам коротко свою трагедію:

— Отож, діти, я старий і ночами недобачаю. Буває, що в темряві коні дещо вийдуть з ладу, або кілька кроків відстануть від переднього воза, як ось останнім разом. Тоді за те мало мене не зарубав на смерть мадяр. Щосили вдарив мене шаблюкою по плечах. Рана дошкульно болить. А ще більше болить мене душа. Я був увесь вік чесним господарем, платив податок і з пошаною вимовляв ім'я цісаря. А нині мене, 71-річного старця, за вірну службу тому самому цісареві побиває мадярська німота. Та і всіх нас б'ють. А за що?!

Далі дід згадав і австрійську конституцію, і закони, і права громадянина, бо все те він знав. При цьому скреготів зубами, стискав чорні кулаки, і дивним вогнем блискали тоді його очі. Таким я діда ще ніколи не бачив.

— Ідіть, любі внуки, звідси, скоро йдіть! — сказав дід. — Як заїдете додому, скажіть татові, хай піде до отця-пароха, до війта, та нехай десь у старостві чи у військовій команді упімнуться за нами. Хай скажуть, що нас б'ють!

Ми попрощали сердешного діда й пішли до свого воза. На щастя, віз і коні були на місці. Сестра плакала, а в мене зродилась тоді ненависть до мадярів і до цілої австро-мадярської монархії.

Промокнувши до нитки, ми пустились додому. Але їхати було важко, бо проти нас з Бережан маршував на фронт до Підволочиськ 55-ий полк піхоти. Це маршували наші українські люди. Якийсь старшина дав наказ співати. День був холодний і дощовий, тож нікому не хотілось співати. Та наказ треба виконувати. Десь із середини колони вирвався хрипкий голос, а його вмить підхопили сотні й батальйони:

“Щобись, мамцю, знала, яка мені біда,
Тобись передала горобчиком хліба!”

Спів нагадував більше плач, як радість бойового війська. Пісня говорила про настрій тих, що йшли на смерть. На возах захлипали жінки, а на сусідньому возі якийсь старший священик, що, мабуть, сам був колись вояком і розумів причини й наслідки такої пісні, раз-у-раз повторяв: — Пропаде, пропаде наш найясніший пан з таким військом!

До нас уже наближалась сьома сотня. Раптом Текля скрикнула. Ми побачили, як напереді сьомої сотні, коло двох старшин маршував старший десятник Данило Кушнір. Побачивши нас, він щось сказав одному старшині й умить опинився на нашому возі. Привітався з дружиною й зі мною. Вони обоє негайно почали гарячкову розмову, а я і далі цікаво оглядав військо й обози. Тоді я вже відчув, що ото родиться новий, жорстокий та бурхливий світ, світ вогню, заліза й крові, світ розлуки, терпіння й сліз. Нас, дітей, почала виховувати не школа, а війна. Ми — діти війни.

7. РОЗМОВА З ПАРОХОМ

Ми розказали батькові про діда. Батько вирішив піти з цією справою до о. Копертинського. Узяв і мене з собою.

Отець Копертинський прийняв нас дуже ввічливо й вислухав уважно скарги про мадярські побої і знущання над нашими людьми. Він ходив по кімнаті й по довгій надумі сказав батькові:

— Федю! Хіба ж то тільки з нашими візниками таке діється? Жаль мені діда Гриня. Я читаю й чую кожного дня такі самі, а то й гірші речі. Аж страшно про це подумати! І до кого тут іти на скаргу, коли всю країну, долю народу вхопили в свої руки люди жорстокі. Хіба ж у таких людей є серце й совість? Я чув і про те, як австрійські вояки над Збручем вішали наших людей, чесних господарів, що по двох-трох синів вирядили на війну за цісаря та його корону.

Отець Копертинський пояснив нам, чому трапляються такі жорстокості. Народи монархії взаємно себе не розуміють. Наші люди не знають мадярської чи німецької мов, знову ж мадяри й німці не знають нашої. Коли вояки питають наших людей, хто вони такі, то ті відповідають, що “русини”. Сьогодні русин, руський, русскій та рус — це в розумінні тих вояків одне і те ж саме, тобто москаль — ворог Ав-

стрії й цісаря. З-німецька москалів звуть “рус”. Далі він розказав нам і про те, як то наші політики робили старання, щоб за нами признали назву “українці”, але це не вдалось. Проти цього були насамперед поляки, що мали у Відні великі впливи й хотіли задержати наш народ у стані “хлоп і поп”. Вкінці і Росія про це дбала. Хто ж, як не вона, понасаджував нам по всій країні москвофільські читальні Качковського, де проповідувалось якраз русинство та тотожність нас, українців, з росіянами. А скільки то наших людей, запаморочених отією брехнею, було проти того, щоб ми звались українцями? Ми їх звали кацапами. До того їх підмовляли ще й поляки та жиди. А тепер маємо наслідки цього. Мадяри поводяться з нами так, як з ворогами, хоч ми дали цісареві все, що мали, для оборони держави. За те цісарські “діти” дякують нам кулями, шибеніцями й насильством.

Ніби передбачуючи події, о. Копертинський сказав нам, що прийдуть інші часи, інші люди, наші люди. З воєнного лихоліття виростуть наші діти, що заведуть кращий лад і кращі закони.

З розмови ми зробили висновок, що “шкода ходу до лихого роду”, бо вони нас за нашу скаргу висміють, або як собак за поріг проженуть за те, що наважились нарікати на цісаря та його військо.

— Дай Боже, Федю, нам діждатися кращих часів по цій війні, як не для нас, то хоч для наших дітей, — закінчив о. Копертинський.

Ми були ні в цих ні в тих. Батько тільки водив очима по парохіяльній канцелярії, то знову паль-

цем колунав по широких крисах солом'яного капелюха.

— От як виріс! — звернувся о. Копертинський до мене й щипнув мене в лице. Отець Копертинський уже 14 літ був у нас парохом, і трапилось так, що я був першою дитиною в селі, і до того хлопцем, якого він хрестив. Тому він завжди мав мене на увазі й частенько заходив до батька та намовляв його, щоб мене посилав до вищих шкіл. На жаль, так не сталось, бо я був одинаком у родині, і батько призначив мене на свого пересмника, щоб по його смерті далі вести господарство.

Ми попрощали о. Копертинського й пішли додому. Мені не сходила з голови думка, що на нашу землю "русинів" мали прийти по війні якісь нові люди й завести в ній кращий лад.

А батько гірко собі докоряв, що дозволив дідові Гриневі поїхати на війну й переносити воєнні невидги, а сам, молодший, залишився вдома. Він уже й давніше частенько про це згадував і питав: — Хто ж покарає катюг за оті злочини й катування невинних безборонних людей, як наш дід? Ну, хто? Ти підростеш, синку, запам'ятай собі все це добре!

Що думав батько — я не знав. Я бачив тільки його бліде лице і грізний блиск очей.

Одного дня ми почули якийсь дивний грім. Це гриміли гармати. Десь далеко за Тернополем ішов гарматний бій між австрійцями й москалями. Батько зняв капелюха й перехрестився. Страшна війна

наближалась до нас. Скаржитись за знущання над дідом не було вже кому, бо у війні не звертають уваги на такі "дрібниці".

8. ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ СКИТАЛЬЦІ

Минуло ще два дні. Ми з батьком орали стерню “від Плотичі”. Я ходив за плугом, а батько був за погонича. Усю увагу я звернув на чепіги й чересло, щоб була не скривити скиби. Батько добряче погукував на коней: — Гайда, гайда! — При цьому розказував мені, які то він мав пригоди, як колись служив чотири роки у війську в 15-му піхотному австрійському полку. Час минав скоро, одна за одною рівненько лягали скиби, ширшала зорана чорна рілля.

Тільки пронизливий свист пасажирського поїзду пригадав нам обідню пору. Порівнявшись з возом, **ми зупинили** коней на обрік і самі сіли полуднювати. Вийняли з торби хліб, сало та квашені огірки і їли. Ось ми останній уже огірок поділили надвоє, щоб кінчати й братись далі до роботи, як батько зупинив свій погляд на тернопільсько-бережанському шляху й здивовано показав на щось рукою:

— Дивись но, дивись! А це що таке?

Я схопився й побачив, що шляхом у напрямі Бережан сунеться колона возів у два, а то й три ряди, а з ними гармати й гуртки вояків. То сунуть тепер на захід пошарпані боями австрійські полки.

Минав час обіду. Коло порожньої опалки стояли вже ситі коні, а батько ходив по ріллі, ніби скиби

притоптував, та дивився на безконечну валку на шляху.

— Біда, сину! — озвався він нарешті, як ми почали далі орати. Тоді вже батько ходив за плугом, а я був за погонича. — Хто зна, для кого ми ото оремо, працюємо?

На це питання ніхто не міг дати відповіді. З усього було видно, що Австрія не видержала першого зудару з Росією, бо ото безладно тікали мадьяри й німці, що так гордо панували в мирний час, а не зуміли боротись у час воєнний.

— Ге, ге! Знущатись над безвинними людьми вони вміють, але побити москалів не змогли, бо, бач, як ото тікають без стыду й сорому, — міркував уголос батько. — Не помогли Австрії штаби “найяснішого пана”, високі старшини з біноклями, генерали з червоними пелеринками, ні горде “штандове” військо, ні блискуча кіннота, ні “машингвери” чи ще якась там мара. Не зуміли москаля до ноги висікти, щоб сербів не бунтував та світ вогнем не підпалював.

На всі ті думки батько ніби шукав мого підтвердження. А я слухав і мало що розумів.

— Гей, гей! Милий Боже! Страшний початок ми бачимо, сину, та чи побачимо, який буде кінець?

Сонце стояло над заходом. Ми їхали додому. В селі курилось з димарів — вечерю варили. На сільських вулицях було тісно: повно возів у дватри ряди. На возах жінки, діти, хатнє добро й усе те, що можна було схопити нашвидкуруч та й при-

містити на возі. Краєчком дороги й ровами йшли пішоходи. Це ті, що не мали возів ні коней. Гнали корів і телят, свиней та стадка гусей. На плечах несли важкі клунки, а на них малих дітей. Більших вели за руки.

Худоба ревіла, діти плакали. Все те наповнило Денисів страхом. Люди забули про вечерю. Вибігали з хат, дивились та слухали найновіших вістей про те, як москалі поводяться з нашими людьми, і як люди тікають від них у світ за очі.

Між тією масою втікачів видно було то тут то там блискучі багнети австро-мадярських жандармів. Вони гнали закованих ланцюгами селян, інтелігентів, священників. Хто були оті нещасні — ми не знали. Ми пробували подати їм хліба чи молока, але це викликало лютю у жандармів. Вони гарчали щось незрозуміле до нас і ще й зброєю погрожували. Селяни жаліли в'язнів, та не всі, бо траплялись люди польського чи жидівського роду, що лаяли нещасних, плювали на них і кидали камінням.

Таке видовище тривало цілі дні й ночі. Ішли непроглядні маси втікачів і розповідали страшні історії про москалів. До нас заїхала знайома родина мельників з Микулинець. Вони розказували, як у Скоморохах москалі, ввірвавшись у село, насилували жінок і дівчат, відтинали їм груди. Моя сестра, наслуховавшись цього, плакала й просила батька, щоб і ми негайно тікали на захід.

Тієї ночі метушня й хаос, а з цим і страх ще збільшились. Тікало вже саме військо, малими й ве-

ликими гуртами, їхали обози. Ясно було, що москалі недалеко. Батько ладнав віз у далеку дорогу, а я йому помагав. Що можна було взяти, те брали, а що ні, те залишали в льоху, що ж у льох не влазило, те залишали так, “на волю Божу”.

День 28 серпня 1914 року. Починало сіріти. Цілий Денисів сидів на возах. Батько випустив на волю гусей, курей, качок. Вони начебто дирувались, чому то їх так раненько випустили. Бігали свині й телята, брикали лошата. Над селом залягла тривога. Ми, п'ятеро дітей, сиділи на возі й дзвонили зубами то зі страху то із раннього холоду. Мої думки літали кудись далеко в невідоме майбутнє. А батько з батоном у руках, стояв блідий, як заморожений, і дивився на все те, що залишалось, ніби все те хотів узяти з собою на віз у невідому дорогу.

Прощались із своїми господарствами і сусіди. Вони один по одному виїздили на дорогу. Плакали сусіди, плакали і ми, плакало ціле село. Батько підійшов до хатнього порога, скинув капелюх, навколішках молився. Бо ж тут залишалося 25 років його і 50 років дідової праці. Це ж було родинне гніздо, де панував лад і спокій, а тепер бушуватиме сваволя й розбій. Це гніздо може одного дня перемінитись у попелище й руїну.

Батько сів на воза, і зі сходом сонця ми виїхали з подвір'я. Ще й десять хат до вигону не проїхали, як переконались, що далі їхати неможливо. Всі дороги й доріжки були забиті людьми, кіньми й возами. Напереді хтось поспішаючи необережно за-

чепив за другий віз і зламав кульпака. Тепер господарі гучно лаялись і обкладали себе взаємно орчниками. Счинилась суматоха й крик, і люди й не помітили небезпеки, що зависла над ними: російські розвідчі стежі були вже під селом.

9. СТРІЛЯНИНА НАД ДЕНИСОВИМ

Нагло на купчинецьких полях почалась густа рушнична стрілянина, а далі заговорили й гармати. Почалась паніка. Всі намагались тікати, але куди і як? Сальва за сальвою гриміли з Ходачкова російські батареї. Свист і шипіння шрапнелів полохав коней. Вони, стиснуті в масі, ставали дибки, ламали дишлі, калічили людей і самі себе, а далі з поторощеними возами ламали плоти, виривались на токи та в гущу будинків, стіжків і, опинившись у сліпому куті, безпомічно іржали.

Люди кинулись на денисівський цвинтар, де було багато дерев і глибокий рів. Крик, плач, сльози й прокльони. Тут мати загубила дитину, там розгубилась сім'я, побіч хтось стогнучи несе на плечах хвору жінку, а ось загублена дитина розпучливо кличе за мамою. А кулі вили над головами. Всіх опанував егоїзм, усі бігли городами, крізь картоплі, огірки, кукурудзу, падали, схоплювались, рятувались, аби тільки скоріше до цвинтаря та в глибокий рів. Добігши туди, кидались у густу кропиву, що росла на дні рова.

З-поза "фігури" озвалась і австрійська артилерія. Почався гарматний двобій. Ми були посередині. Чорний їдкий дим та вибухи гарматних стрілен клали людей на землю. Вони ладні були влізти

в неї живцем якнайглибше, щоб тільки охоронитись від куль, від смерти.

Коло полудня стрілянина затихла. У жінок почали розв'язуватись язики. Дехто дивився на мовчазні могили й хрести та вголос заздрих тим, що отут спокійно лежали й не боялись ні москалів, ні їхніх куль.

А на цвинтарі таємниче шуміли смереги. З гілки на гілку перескакували горобчики й цвірінькали свою пісню для тих, що спали в могилах. Батько мій сперся об стіну рова та дивився на могилу матері. Чи він молився, чи думав щось — не знаю.

Мене цікавило інше. Ото, як бій стих, я вискочив непомітно з рова й побіг городами додому. Бачив я, як під хатами просовувались австрійські патрулі. Це мене цікавило. Небезпеки я тоді не розумів. Вони щось кричали до мене, але я не слухав і біг далі. Прибіг на подвір'я й оторопів. Я побачив улана Гриця, що, ховаючись за хатою, тримав на поводях каштана, а далековидом зорив за східнім берегом Стрипи. Він побачив мене, схопив за руку й поцілував у чоло. — Де батько, родина? — було його перше питання. Я розказав усе. А він скочив на коня, вхопив мене до себе й погнав у долину за село, де сиділо на землі багато уланів, з кіньми на поводях.

Яка різниця між переляканими людьми на цвинтарі й отими уланами, що спокійно сиділи, курили, жартували й сміялись, нібито нічого додала них не діялось, нібито на віддалі одного кілометра не було ніякого ворога. Хіба ж і тим, як і тим,

життя не дороге? Там були цивільні, а тут вояки, що на наказ свого командира готові були з голими шаблями кинутись на ворога.

Гриць скочив з коня, засалютував і складав звіт. Поручник Обранек водив олівцем по польовій карті і щось записував у нотатник. Та ось від Кізлова почали бити скісним вогнем московські гармати. Насторожились улани.

— А ти, клюку, пойдь сем! — кинув у мій бік Обранек. Я підступив, а він щипнув мене в щоку. — А дай но ту Ярославну! — сказав він і торкнув ліктем молодого лейтнанта.

Я засоромився й ніяк не міг добути з себе ні надхнення ні декляматорської пози. Він іще раз щипнув мене боляче в лице і я тоді, піднісши очі у прозору блакить нашого неба, продеклямував “Плач Ярославни”.

— Ладно, ладно, — сказав лейтнант. Він добув з кобури плитку шоколяду, поклав на неї корону і всунув мені те все в “кацабайку”. А улани стояли вже коло коней. Крізь польовий далековид Обранек дивився на східній беріг Стрипи. Там за довгим ланцюгом кротовиння лежала готова до скоку російська розстрільна. Дивився Обранек туди й бурмотів до себе: — Слов’яни, слов’яни...

Сонце вже стало сполудня, як з Купчинець зацокотіли московські кулемети.

— Фю-фю-м-м! — сміялись кулеметні кулі над головами уланів. Затанцювали, нащуривши вуха, уланські коні.

Десятник Гриць наказав мені бігти скоренько до своїх, бо зараз сюди прийдуть москалі. Поручник Обранек подав команду, пружно скочили улани на коней. Він піднявся в стременах, показав рукою західній напрям і ескадрон рушив з місця. Тільки хмара куряви залишилась на місці, де перед хвилиною стояло 200 уланів з кіньми.

Той рух, мабуть, підглянули москалі, бо не минула й хвилина, як з Ходачкова Великого прогрімili гарматні постріли. Щось страшне роздерло повітря й чотири громи вдарили в долину, що перед хвилиною була повна людей і коней.

— Фур-р-р! Фур-р-р! — шипіли гранатні відламки. А гарматний бурун раз-у-раз гримів чотирма вульканічними вибухами, що викидали в повітря землю, вогонь і дим, залишаючи на стерні чотири чорні кратери.

Хоч як я любив військо й готовий був перед хвилиною бігти за уланами, але, попавши під гарматний вогонь, трусився як цуценья й каменем приляг до землі. Я відчував жаль до Гриця, що привіз мене сюди й залишив самого. Я хотів тікати, але ноги відмовили послуху. А серце товклося, наче б хотіло з грудей вискочити. Ще раз гримнуло, і якась незрима сила підняла мене в повітря, ударила наче каменем у плечі й кинула об землю. Думав я, що це кінець.

Відкрив очі й ніяк не розумів, де я. Тільки відчував, що на плечах у мене велетенський тягар. Помалу верталась свідомість. Я побачив себе напівзасипаного землею й перелякався. Тут, мабуть,

страх додав мені сили, я з трудом відгрібся та встав. Але йти було годі. Ноги трусились, в устах гірко й сухо, в ніздрях запах спаленини й стрільного пороху, вуха сповнені шуму. З мене текла кров. Я, “малий вояк”, почав плакати. Сів на землю й перший раз відчув велику любов до неї. Я її поцілував. Її ж сьогодні орали російські гранати. Вона спокійно втягала в себе мою хлоп’ячу кров і сльози. Це було моє переше воєнне “хрещення”.

Та скоро мені стало соромно. Я ж недавно хотів бути вояком, а тепер, побачивши власну кров, плачу, як дитина. Пригадались мені дідові оповідання про козаків, що ніколи ні в бою ні в найбільших терпіннях не плакали. Я витер скоренько брудним рукавом очі, схопився і хитаючись побіг на цвинтар.

— Фю-ю-ю! Фю-ю-ю! — голосили наді мною кулеметні й крісові кулі.

10. МОСКАЛІ ЙДУТЬ

— А ти шибенику один! — гукнув на мене батько в рові й ухопив за комір. — Де ти був? Я ж за тобою ціле село оббігав під кулями! Як ти смів, га?! — Мабуть, хотів мені пару гарячих вліпити, але, побачивши кров на мені, зупинився. Я був ранений. Гранатний відламок прoder шкіру на шиї, і з рани текла кров.

У тому моменті прибїгла Павелчишина Юганка й наче ножом шпигонула всіх:

— Москалі йдуть!!

Крик і лямент вирвався з людських грудей. Ніби “бич Божий” ударив по німих хрестах на цвинтарі. Давнім-давно, мабуть, іще від турецько-татарських нападів не переживав Денисів такого страху. Матері цупко тиснули дітей до грудей. Всі впали на коліна й у молитві шукали порятунку. Голосно линула в простори молитва громади людей: — Боже, будь милостивий нам, грішним!

Спершу одинцем, а далі групами та вкінці сірозеленою масою надійшли москалі. Вмить залили село, городи, поля — цілий обрій. Здавалось, що цього дня світ складався тільки з блакиті неба та сірої маси москалів, а землі зовсім не було.

— Ми ваші, а ви наші! — гукали солдати, наставивши до нас довгі гвинтівки з тонкими штиками. Вони, обсмалені вітрами й сонцем, окурені порохом та залиті потом, виглядали як велетні. У них перевішені через плечі плащі, чорні наплечники, шкур'яні набійниці, а при поясах польові лопатки. Чорні високі до колін чоботи.

Того видовища не видержав старий Ліпак. Він як навіжений вискочив з цвинтарного рова й вихром побіг городами. — Стой, стой! — кричали москалі. Він не слухав. Один москаль прицілився і стрілив, та не попав. Старий упав у картоплі й заховав голову між ряди. “Чоловік стріляє, а Бог кулі носить” — кажуть люди. Так було і з старим Ліпаком. Від смерті врятувався тільки тому, що москалі взяли його за австрійського шпигуна й хотіли живцем піймати.

— В деревню, рушай в деревню! — скомандували нам москалі. І ми, схопивши що хто при собі мав, опинились у селі. Хати, комори, стодоли, стайні, подвір'я — все було залите солдатами. Батькові наказали відрами воду з криниці носити. При цьому він мусів з кожного відра сам пити на доказ, що вода не затруєна. Не знаю, як він міг випити стільки води, але, мабуть, страх примусив. Мене ж послали москалі на грушу трясти їм грушок. Як не вистачило їх на одному дереві — я мусів лізти на друге, і так далі, аж у Стисловичовому саду нічого не залишилось. Одні солдати відходили з грушками й яблуками, а я тряс гілками без кінця й міри. Мені боліли побиті плечі, пік кривавий шрам

на шиї, але я не відважився піти слідами старого Ліпака. Аж вечір звільнив батька й мене.

— Слава Тобі, Боже, що минулось, — сказали ми обидва.

11. НІЧНА СТРІЛЯНИНА

У Денисові жив заможний купець Роман Корпак. Замолоду він був шевцем, а згодом почав торгувати. За кілька років він доробився настільки, що накупив землі й заклав добре господарство. На господарстві сидів його старший син Михайло, а сам він з молодшим сином Миколою далі торгував. Його крамниця й господарство росли як на дріжджах.

У його сусідстві жила спольщена німецька родина Міхелів. Син старого Міхеля Нюнько був студентом університету. Кожного року він приїздив на вакації й товаришував з Миколою, що колись бував також у гімназії.

На одному з фільварків поміщика Воєнського була гуральня. На її слід попали надвечір москалі. Вони миттю порозбивали кадки з спиртом. Сільськими ровами почав плисти спирт. На ціле село було його чути. Занюхали його й колони москалів на дорозі. За кілька хвилин вони накрили і гуральню, і фільварок, і рови, якими плив спирт. Пили “водку” котелками, польовими пляшками й усім, чим могли. На наслідки не треба було довго чекати. Нахлепавшись брати, вони почали шукати за дівчатами. “Дайош дівочок!” — гуло з усіх боків. За-

тріщали плоти, вискакували з завісів дверей. Скрізь вони пробивали собі вільний доступ. Молоді жінки й дівчата, як наполохані миші, ховались по льохах та інших сховках. Згодом солдати порозбивали й корчми. Не поминули й Корпакової крамниці. Одні напихали кишені й сумки крамничним добром, інші викидали надвір усе, що попало під руки, а самого Корпака та п'яťох селян, що трапились тоді в крамниці, замкнули в льоху.

Не стерпів цього молодий Микола. Разом із студентом Міхелем вони вскочили у стайню, полізли на горище, вирвали кілька сніпків з солом'яної стріхи й через ту дірку почали стріляти з револьверів у гущу п'яних солдатів. Ті з переляку й собі почали стріляти в усі сторони. Стрілянину в селі почули з варшавської дивізії, що таборувала на полях коло села, і почали теж стріляти на село. В'їдливо свистіли кулі, вибивали вікна, сікли глиняні стіни, ранили людей і худобу. Над селом запанувало марево смерті.

— Сюди, сюди! Тут безпечніше! — гукав мій батько до людей, що шукали порятунку від куль. Він прилип до стіни мурованої хати Стисловичів. В одну мить хата заповнилась людьми. Всі лежали на долівці. Хтось ухопив ще подушки й перину з ліжка та позатикав вікна, бо, мовляв, куля пір'я не проб'є. Страх і п'ятьма робили своє: люди лежали тихо.

Під припічком лежав Петро Самарик. Це був найбідніший у селі чоловік, що заробляв на прожиток ціпом. Молотив кожному, хто платив. Тра-

пилось так, що в моменті, як надворі змагалась стрілянина, в печі загорілись дрова, а на плиті почало кипіти молоко. Воно полилось через верх посудини, зашипіло на кухонній плиті, а далі побігло вниз на спину бідного Самарика. Спочатку Самарик терпів. Страх перед кулями й смертю перевищав біль, що його спричиняло гаряче молоко. Де-далі Самарик почав стогнати, а згодом і кричати:

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

Та всі нишком лежали, і ніхто й голови не підніс. Самарик ревів, бо гаряче молоко таки добре парило спину, а люди, якби з землею зрослися. Де-хто, може, думав, що старий Самарик з глузду з'їхав.

Врешті дружина Самарика Домка піднялась, по людських спинах дібралась до Петра, вхопила його за комір і виволікла до сіней. Аж там побачила, що в Петра спина попарена й закліяла:

— Ой, Бог би вас побив, багачики!

При чому тут були невинні "багачики", тільки вона знала.

Коло півночі стрілянина вщухла. Починало поволі сіріти. На вигоні різко заграла сурма, а за нею друга й третя в селі, а там обізвались і сурми по полях, де в наметах ночували солдати. Ще тут і там лунали поодинокі постріли п'яних солдатів, але й ті скоро затихли. Стало тихо. Тільки вулицями їздили кіннотчики й щосили гукали:

— Не стреляй! Свої!

Ранком побоевище виглядало несамоовито. Обросні патрулі гасали по селі, роз'їздили вістові,

лунали накази, стогнали ранені, байдуже лежали вбиті. Денисів пережив тієї пам'ятної ночі з 29 на 30 серпня 1914 справжню війну, в якій свої свої воювали.

Я побіг з товаришами оглянути вислід нічного бою. Те, що ми побачили, нагнало нам чималого страху. На воротах Кіндратового Олексі висів зачеплений за нагрудні ремені якийсь старшина з золотими нашивками. З його грудей спливала кров. А на містку недалеко лежав його кінь. Далі труп солдата. Дорогою їхали червонохресні двоколки. Санітари підбирали ранених. Тут я вперше почув гидкі московські “матюки”. Солдати кляли Австрію, Франц-Йосифа, “галіціянів”. А на майдані польові кухні варили чай.

Мій батько пробирався городами, щоб поглянути, що робиться вдома. Він оминав глітний майдан. Треба було великої відваги, щоб вийти із сховку, бо ж москалі люті були на “австріяків”, що чинили вночі стрілянину.

Ще з учорашнього вечора на нашому приходстві заквартирував якийсь генерал, командир варшавської дивізії. З ним був і його брат, капітан. Звечора капітан зайшов був до громадської крамниці, що від приходства тільки через дорогу. Туди заходили й селяни. Капітан розмовляв з ними й з продавцем Петром Дідичем. Він цікавився всім і крізь вікно приглядався пам'ятникові Шевченка, читав написи на читальні, на домі пожарників, оглядав церкву й дзвіницю. Дивувався, що в Австрії була така свобода. Дивно йому було й те, що в та-

кому селі як Денисів, не було поляків, поза начальником пошти Дроздовським, спольщеним Міхе-лем та кількома зукраїнізованими латинниками. Капітан частував селян пахучими цигарками “Саль-ва” з Ростова над Доном.

У тому моменті почалась у селі стрілянина. Капітан заспокоїв селян, а сам вискочив надвір і... вже не вернувся. Аж другого дня ранком генерал побачив трупа свого брата під смерекою коло тину на приходстві. Там захопила його якась куля. Це розлютило генерала. Він наказав сурмити “Алярм”. Скоро вишикувались батальйони дивізії і генерал промовляв до них. “Усе палити! Різати й убивати”! — наказав генерал солдатам. Це чув мій батько, що в тому часі пробирався городами до свого господарства.

У висліді наказу генерала чота солдатів пове-ла на розстріл п'яťох скатованих селян, що їх пій-мали в крамниці під час стрілянини, а між ними і Романа Корпака та Нюнька Міхеля. Під грізні ви-гуки й лайку солдати завели їх у долину “під го-рою” і там над Стрипою розстріляли. Закопали так, що чоботи з землі виглядали. Це були перші дени-сівські жертви на вітарі неситого молоха війни.

Точно о годині 10-й ранку москалі підпалили Малий Денисів — північну половину села. Якстій загоріли скирти, стіжки збіжжя, сухі солом'яні стрі-хи. Люди тікали в поле, кричали, голосили, худо-ба ревла. Незабаром на місці, де був Малий Дени-сів, повстало пекло вогню. Горіла мозольна праця й надбання цілих поколінь. Від хати до хати бі-

гали солдати й стріляли кожного, кого зустріли в хаті. Замордували тоді і нашого сусіда Данила Цюпики. Він мав дві гарні корови тирольської раси. З ними він замкнувся був у хаті. Це побачили солдати, закрутили двері дротом, берегли вікон і запалили хату. Данило згорів живцем із своїми коровами.

Дими покрили ціле село. Під їх покровом маршували селом дальші колони москалів. Всі йшли на захід — піхота, кіннота, артилерія й безконечні обози. Гнали стада рогатого скоту. Здавалось, що силі “білого” царя немає ні кінця ні впину. Солдати співали “Ухара” й “Чубариків”, начебто в селі нічого не трапилось. Тільки на цвинтарі появилось 17 свіжих могил денисівських селян, а на закруті шляху Денисів-Купчинці москалі висипали могили для тих своїх старшин і солдатів, що погинули в нічній стрілянині. На могилах поставили високі дубові хрести.

Аж на четвертий день, 3 вересня, почали вертатись до села перелякані селяни, що ховались досі то в гаю, то під копами збіжжя на полях. Там, де був Малий Денисів, залишилась тільки руїна й згарища. Стирчали до неба напіврозвалені димарі, курились недогарки колишніх хат, лежали подушені димом і обсмалені гуси, кури, качки, стриміли обгорілі колеса молотілок, січкарень чи іншого господарського устаткування. Між усіма пішло в жертву молохові війни і наше господарство, що його батько не хотів покинути й мандрувати в непевне з австрійським військом.

Ми опинились під голим небом. Одна корова, пара коней, що врятувалась в полі, і те, що на нас. Це було все. Решта погоріла, навіть те, що було заховане в льоху. Довгенько батько стояв на згарищах і рукавом сорочки обтирав очі. Ми боялись навіть підходити до нього. Подібні картини можна було спостерігати скрізь у сусідів і в дальших околицях села. Не було що їсти, не було де спати.

Ми з батьком пішли до станції, де колись був великий жидівський склад дощок. Там ми застали вже інших селян, що брали дошки. Набрали і ми з батьком дощок, скільки могли понести. Дощки вже були, але не було ні сокири, ні молотка, ні цвяхів. А без того буди з дощок не зіб'єш. Ми нагадали, де в нас лежали оті всі дрібні приладдя, і почали на тому місці порпатись у глині. Знайшли обгорілу сокиру, молоток, а я й цвяхів назбирав. Батько доробив ручки до сокири й молотка. На вечір ми вже мали буду, яка подобала на т. зв. 'кучку', що її жиди будують собі на "судний день". Ми вигребли з попелища ще й кухонну плиту, поклали її на цеглини, і вже старша сестра могла нагріти нам, дітям, бодай молока на вечерю. Батько наносив якогось хабаззя й поклав нас спати в новій собачій буді — нашій хаті.

Тієї ночі Текля породила сина Мирослава, свою першу дитину. Батько бігав уночі по цілому селі за повитухою, але не знайшов її, тож довелось йому самому подати дочці допомогу. Як ми пізніше дізнались, Миросьо дивним збігом обставин народився

о тій самій годині, коли його батько Данило лежав ранений в очеретах будилівського ставу.

Ще з два тижні йшли на захід москалі. Вони завжди питали нас, чи ще далеко до Відня, або до Вени, як вони називали австрійську столицю. Кажали, що, здобувши Відень, пошлють старого Франц Йосифа на Сибір худобу пасти, і тільки тоді буде кінець війни. Нахвалялись, що, мовляв, “шапка-ми забросаємо Австрію. Дайош Вєну, братва!”

12. СПІВЖИТТЯ НАЛАДНУЄТЬСЯ

Через нерозумну витівку двох парубків командування російської армії поставило Денисів на список небезпечних австрійських гнізд. Залізничну станцію й цілий шлях обсаджено було ополченцями, що мали на шапках мідяний хрест з написом “За Веру, Царя і Отчєство!” Вони були озброєні однострільними гвинтівками з довгими штиками-берданками. Ходили завжди двійками повз залізничний шлях, хоч у Денисові ніхто й не думав про якийсь саботаж.

Ми, хлопчаки, знову пасли худобу, як і раніше, і ділились на групи “москалів” і “австріяків” та вели війни, розбиваючи одні одним носи й голови. Часом прилягали на землю й надслухували, з якого боку й віддалі б’ють гармати. Тоді російська армія штурмувала Перемишль і відгуки канонади доходили по землі і до нас. Приклавши вухо до землі, можна було іноді почути, як вона глухо стогнала.

Залізничним шляхом їздили на схід червонохресні поїзди з раненими. З вікон виглядали медсестри Червоного Хреста. Ми підбігали гуртом до таких поїздів, а звідтіль нам кидали білий хліб, іноді цукерки й кістковий цукор. Поїздами на захід ішли

поповнення на фронт. Там їхали українці з підросійської України. Вони часто співали гарних пісень.

На прожиток треба було грошей. Тож батько пригадав собі, що він замолоду шевства вчився. Узявся тепер шевцювати. Люди накупили в москалів шкір, хотіли пошити чоботи. Та й залізничні охоронники давали переробляти свої чоботи й добре за це платили. Отож батько не міг обігнатися від роботи, і в нас грошей не бракувало. Коли ж оті охоронники довідались, що мій дід походив з Хвостова коло Києва, вони з нами заприятювались як з земляками, кожного дня заходили до нас, ночами пересиджували, жартували, оповідали свої переживання, курили й співали, а інколи й у “підкидного дурня” грали. А батько шив чоботи.

Я і досі деяких з них пам’ятаю. Ось, наприклад, Бондаренко та Книжич з Полтавщини, обидва вчителі з професії, або старший “унтер” з одним вухом Потапенко з Чернігова. Йому відрубав вухо замість голови якийсь японець у війні 1905 року, але за вухо голову свою віддав. Я любив їх, а вони мене. Часто тягли мене до себе, на станцію, і там я співав з ними їхніх пісень. Гостили мене борщем і яєшнею, вчили стріляти з пістолі та з берданки, що так гучно стріляла, як невеличка гармата, а часом, нібито на сміх, учили мене військових вправ з рушницею. Нераз батько крутив мене за вуха, що пізно додому прийшов. Та це нічого. Як колись уланів, так сьогодні солдатів я любив і за всяку ціну хотів стати вояком.

Я вже бачив убитих і ранених вояків. Очевидно, бути вбитим на війні я не хотів. Але бути раненим — це ж щось зовсім інше. Ранений вояк — це герой. Його беруть санітари на носилки, несуть на перев'язочний пункт, миють, загортають, догоджають, а там до воєнного шпиталю забирають, біля нього ходять медсестри, підносять, перев'язують. Як герой видужає, йому чепляють хрест заслуги та за відвагу ще й вищий військовий ступінь надають, бо ж він жертвував свою кров за державу й за паря.

Отак уявляли собі ми, хлопці, вояка. Щодня ми надслухували, чи не грають уже на південному заході гармати. По полях ми збирали зброю й набої, відганяли худобу подальше від села, займали позиції, ховались за межами. Нас часто розганяли охоронники або й старші господарі. Вони більше боялись за корів, як за синів. За оту нашу войовничість нас декілька разів заганяли до громадської канцелярії, і там якийсь москаль давав нам нюхати довгого чорного нагая та навіть грозив, що підемо на Сибір. День-два ми сиділи тихо, а там наново починалось те саме. Ми знову хотіли бути вояками й воювати.

13. РУКОПАШНИЙ БІЙ НАД СТРИПОЮ

Настало літо 1915 року. З розмов залізничної охорони ми зрозуміли, що московським арміям не йде так, як хотілось би. І то на всіх фронтах. Німецькі армії Гінденбурга тиснули російські дивізії в мазурські болота й там їх топили. Турки натискали на гвардейські дивізії Николая Николаєвича під Ерзерумом. Не вдалось москалям сфорсувати Карпат та через наддунайський низ допомогти сербам, а звідти знайти зв'язок з англо-французькими арміями. Всі надії Москви заломились у Карпатах, як казали солдати. Австро-німецькі армії Макензена створили в Карпатах заставу, яка пожирала численні російські дивізії. Уже тоді говорили москалі, що Карпати вирішили війну. Фронтіві події викликали замішання в заплілі й у столиці "білого" царя. Там сибірський мужичок Грішка Распутін підпорядкував собі царицю й став некоронованим володарем Росії. Імперія тріщала в основах. Це був залізний колос на глиняних ногах. Фермент ішов згори вниз понад штики вартових гвардейців, що берегли царського двора. Поповненці приносили той фермент на фронт. Траплялось і таке, що на фронт, замість гарматних набоїв привозили сухарі, замість літнього виряду — гори зимових валянок, фуфайок і ватових штанів, та врешті, замість рушничних і куле-

метних набоїв — махорку. Поки наводили справки, знаходили винних, — австро-німецькі армії, спершись на Карпати, блискавичними ударами громили російські дивізії. Москалі почали відступати з Карпат, а далі й тікати на Поділля.

15 липня 1915 року австро-німецькі армії розбили російську оборонну лінію на Золотій Липі. Москалі відступали на лінію Стрипи. В авангарді наступаючих австро-німецьких армій ішли, як ходили чутки, Українські Січові Стрільці. Це було наше, українське військо, що мало вже за собою славу Маківки й Галича. Не снилось Москві, що двісті літ після бою під Полтавою вона дістане болючі удари від синів України. Була якраз 206-та річниця бою під Полтавою (липень 1709 — липень 1915). Казали, що Легіон Українських Січових Стрільців оточив і розбив під Галичем московські сили. Сотня Вітовського вивісила на руїнах міста синьо-жовтий прапор. З черги УСС сфорсували Дністер і пробієм ішли на схід. Їх скрізь вітали хлібом і сіллю. Вони розбили московський спротив на Золотій Липі і наближалися до Семиківців, співаючи переможну пісню:

“Машерують наші добровольці у кривавий тан,
Визволяти братів-українців з московських кайдан!
А ми наших братів-українців визволимо,
А ми нашу славу України, гей-гей, розвеселимо!”

У сірих одностроях і мазепинках ішли горді внуки Сагайдачного на бій з Москвою!

На лівому крилі УСС-ів наступала 9-та німецько-баварська дивізія. Під напором УСС-ів і бавар-

ців ломились фронтові лінії ХХІІ-го фінляндського корпусу Маннергайма, що тоді був російським генералом, а пізніше президентом вільної Фінляндії.

Ніччю з 3 на 4 серпня москалі залягли були на полях Денисова. Вони боронили підступів до трьох мостів на Стрипі. Того дня з штабу було наказано виарештувати в Денисові всіх чоловіків і вислати як закладників на Сибір. Денисів був записаний як австрофільське гніздо. Люди тікали з хат, ховались по ямах, на городах і полях, щоб тільки не потрапити на Сибір. Надвечір група москалів забрала в нас останню корову. Ми благали їх залишити нам корову, але вони були неблаганні. Ще поки ці вийшли з коровою, прийшли інші під командою якогось бородатого фельдфебеля й заарештували мого батька. Ми вчепились до батька, не пускаючи його, але фельдфебель наказав солдатам силою повідривати нас від батька. З воріт фельдфебель ще обернувся й крикнув нам, що цієї ночі вони виріжуть до ноги всіх “мазепів”.

Перед північчю німці почали бій за переправу через Стрипу. Та дивізії ХХІІ-го корпусу не подавались. Раз-у-раз тараном вдаряли німецькі батальйони, і за кожним разом їхній наступ ламався в барбанному вогні москалів. По півночі твердою мовою заговорила німецька артилерія. Під її прикриттям баварці пішли в рукопашний бій. Була перша година ночі, світив місяць. З ями в городі ми стежили за ходом бою. Раптом щось заревло як гураган, аж земля здригнулась:

— Ура-а-а! Ура-а-а-а!

Виглядало, наче б два світи кинулись один на одного, щоб холодними багнетами вирішити бій. В одній хвилині на просторі чотирьох кілометрів, від лісу Іщкова до ставу Плотичі, попід самі денисівські городи закипів безпощадний рукопашний бій.

У крики 'Ура-а-а!' вмішувались прокльони та зойки ранених. Селяни сиділи в ямах і молились, прохали Бога про поміч. А земля дрижала, зойкала, дудніла.

Там за городами стогнали й ревіли скажені люди, зловіщо бряжчала холодна сталь багнетів, глухо падали удари прикладів.

Москалі кинули на крила козацьку кінноту. Під її ударами заломились німецькі штурмові батальйони. Ще одна розпучлива спроба баварців, і все затихло. Німці відійшли на лінію Козови, а москалі готовили відступ за Стрипу.

При сході сонця почалась нова трагедія Денисова. У москалів забракло рук до праці. Тому вони забрали з села старців і підростків та погнали на поле, де вночі бенкетувала смерть. Поле було вкрите трупами. Зойкали й проклинали когось ранені. Оце і була війна, якої всі лякались!

— Отче наш, іже еси на небесах! — молився тремтячим голосом старий Ліпак, уважно ступаючи з лопатою між трупами. Вид був гідний пера Данте.

Тут лежали мертві вояки, там лежали живі мерці, що довгими годинами землю під собою дерли й безпомічно дивились на свої власні кишки, які їм з животів повитягали зубчасті німецькі багнети. До

них спішили санітари, давали їх ін'єкції та на носилках підносили до санітарних возів, що стояли на дорозі.

А ми поквапно копали могили, стягали в них трупів. Хто вони, чиї діти чи батьки? Кому це було цікаве? Хіба тільки санітарам, що в кожного трупа витягали з кишені маленьку ідентифікаційну бляшку. Ми працювали по двох. Сонце пекло, ми потом скроплювали землю.

— Валяй, валяй! — покрикував на нас якийсь червононосий санітар, коли ми стомлені відпочивали.

Упоравшись з однією групою, ми підходили до чергової. І ось на межі я побачив трупа того бородатого фельдфебеля, що вчора арештував мого батька та й нахвалявся, що виріже всіх “мазепів”. А тепер він сам лежав горілиць і в закостенілих кулаках тримав чорну землю тих же “мазепів”. Біля нього лежав такий же велетень — німецький вояк, що також затиснув кулаки й тримав у них тирсу й українську землю. Я відчув вдовolenня, побачивши мого мертвого ворога. А старий Ліпак шепотів: — “Богородице Діво, радуйся Обдарованная...” Він нахилився над обидвома трупами й сказав:

— І чи ж варто було вам, хлопці, так далеко, аж сюди до нас іти й отак загинути за жменю нашої землі?

У селі настелили при дорозі сіна й соломи та в два ряди складали ранених москалів і німців. Згодом їх забирали санітарні вози й відвозили до поїзду, що стояв на станції.

День 5 серпня 1915 року залишився й досі в моїй пам'яті. Прості слова діда Ліпака над трупами чужих вояків домагались розв'язки й поставили мені низку питань, яких я і сам злякався. Бо ж і справді, чого отой німець з Баварії чи москаль з Тули прийшли на нашу землю й так жорстоко вбивали один одного? А оті всі "наші" австрійці, мадяри, поляки, чехи чи хорвати — хіба вони всі кращі від москалів чи німців? Всі вони однаково поводились у нас, ніби справжні господарі-власники.

— Хто ми такі? — питав я сам себе. — Чи ми гірші від інших, яких мусимо слухати? Чому одні панують над другими? Мене вчили в церкві й у школі, що вбивати — це гріх. А тут же вбивають люди масово.

Пригадалися оповідання мого діда про жакливу панщину, коли панські гайдуки нагаями гнали селян на роботу на панський лан. Оті пани творили чужі нам держави й закони та армії, що тепер убивають, насилують, палять, грабують і мучать наш народ.

А чому в перший день австрійської мобілізації поміщик Воєнський забрав свого дорослого сина Філюня на віз і втік до Відня, а в його слуги Антона Борша забрали до війська двох синів, Василя й Миколу? За чію землю вони мали битись? Адже в них не було ні кусочка власної землі! А коли прийшли москалі, то дотла зруйнували й спалили їхню хатчину. Довго старий Борщ безпомічно кашляв на руїнах села й там минулого тижня згинув як собака.

Ті настирливі думки не покидали мене ні вдень ні вночі. Я не мав на них відповіді ні вияснення.

Стомлений гробарською працею, я ввечері смачно з'їдав гречану кашу, коли в хату увійшли три солдати й зажадали підводи. Не помогли слізні прохання ні вияснювання, що діда, батька й швагра забрали, одну пару коней і віз забрали, що вдома залишився тільки я, малий хлопчина. Москалям це байдуже. Вони забрали останню пару коней з возом і мене.

Так я несподівано став піввояком — воєнним візником.

14. У ФІНЛЯНДСЬКОМУ КОРПУСІ

Приділили мене з кіньми й возом до 22-го саперного батальйону в XXII-му фінляндському корпусі, що стояв на лівому березі Стрипи від Зборова аж до Зарваниці. На цьому фронті корпус тримався 13 місяців, до 15 вересня 1916 року, коли то москалям удалось було відкинути австро-німецькі армії аж до Бережан.

Загально фронт того часу починався над Балтійським морем, перетинав українські землі Полісся, Волинь, Галичину й Буковину та кінчався на березі Чорного моря. Над Стрипою боровся з полками фінляндського корпусу на семиківських і соснівських полях і під завалівським лісом полк Українських Січових Стрільців.

Щойно 25 серпня 1915 року ми виїхали з Денисова з інженерним майном. На купчинецьких полях ми зникли в безконечних валках обозів, що котились на схід. Тут і там треба було уступати з дороги й давати проїзд артилерії, що спішно їхала на фронт латати діри, які час від часу пробивали в московському фронті армії Макензена.

Повторилась історія з минулого року. Різниця тільки та, що тоді тікали австрійці, а тепер москалі.

І тепер, як і тоді, зчіпались вози, ламались дишлі й кульпаки, тріщали розвори, рвалась на конях упряж, билися солдати, сипались “матюки”, кричали в санітарних возах ранені. Содома й Гомора творилась на нашій землі.

Я сидів на возі з лантухами мундирів і чобіт саперного батальйону. Тримаючи міцно віжки в руках, я розглядався по полях Пантелихи. Довкола горіли копи збіжжя, то знову цвіла другим цвітом конюшина, а між ними мчався всіма шляхами воєнний караван без початку й кінця, без числа, міри й границь. Стихія захопила була тисячі таких підростків, як я, з кіньми та возами. Вона кинула їх на самий хребет воєнного буруна, на фронт. Нас учила війна. Довелось пізнавати на власній шкірі воєнне життя та платити за бажання стати вояком важкими воєнними переживаннями.

Ми були маленькими коліщатками у воєнній машині, частинкою тих мільйонів молодих людей, що без надуми й співчуття вбивались за якісь невідомі їм інтереси.

Моя мрія стати вояком почала здійснюватись у п'ятнадцятому році життя. Я був вояком “доблестной русской армії” царя Миколи, вояком армії, що вже почала розкладатись.

Через Микулинці, Теребовлю й Сушин ми заїхали до села Сороцько у скалатському повіті й там заквартирували. У східній частині Сороцька коло церкви й костела, в палаті графа Баворовського примістився штаб фінляндського корпусу. В селі аж блистіло від золотих нашивок різних старшин.

Це не були закурені пилом, заболочені й тижнями неголені солдати з фронту. Це були чистенькі штабовці корпусу, вичесані, вигладжені, в білих рукавичках, з медалями, орденами та срібними й золотими шнурами, шаблями й острогами. З ними були їхні жінки чи любовниці, що чаплями спанська ступали по каміннях та вибоях галицького села.

Хоч я був у селі, все ж я тужив за рідним селом, яке було з другого боку фронту, під німцями. Нас ділило широке й грізне поле смерти. Дід був у мадярів, сестри в німців, батько на Сибірі, а я — солдат російської армії. А все таки вояцьке життя припадало мені до вподоби. Тут завжди було щось нове й цікаве, хоч і грізне. Я нетерпляче чекав, що принесе завтрішній день.

Удень і вночі через Сороцько йшли на фронт маршові курені, а з фронту їхали ранені солдати. Часом гнали полонених австрійців чи німців. Вони йшли з похиленими головами, брудні й неголені, обдерті й байдужі. Окружали їх козацькі конвої.

Коло штабу корпусу видно було два полюси війни: тут було небо і земля, світло і темрява. Тут одні блистіли й користали з життя, а другі, запарошені, спітнілі й брудні, обвантажені воєнним вирядом покійрно здоровили перших та маршували під звуки корпусної оркестри.

Коли до штабу корпусу наближались маси вояцтва, тоді звичайно падав наказ "песня". З грудей солдатської маси якось силувано виривалась пісня й прокляттям лягала на село й поля:

Пішет, пішет цар германской,
Пішет нашему царю..."

Цю пісню співали українські хлопці, бо їх було дуже багато у фінляндському корпусі.

Так минали дні за днями, тижні за тижнями. Ми возили саперний виряд до саперних сотень. Ті сотні підсилювали на фронті порозбивані укріплення першої лінії, обмотували їх колючим дротом та закладали мінові поля. Не раз обстрілювала нас австро-німецька артилерія. Ми мали вбитих і раних візників та коней.

Одного разу і мене захопила така небезпека. Це було вночі з 14 на 15 жовтня 1915 року, день мого народження. До саперної сотні, що будувала причілок для переправи через Стрипу, треба було доставити нові мундири. Ми виїхали з Сороцька через Струсів у напрямі до фронту. Біля півночі заїхали під фронт, що клетотів рушничною стріляниною. Час від часу до неба летіли ракети й освітлювали поле бою. Ми підождали до часу, коли ворожі стрільці задрімали, і пустились до других стрілецьких окопів. Здавалось, що і коні розуміли небезпеку, бо ступали якось тихенько. Тільки клятий віз рипів на рівчаках і ямах. Я держав віжки міцно в руках і майже перестав дихати. Ми виїхали на гору й звернули направо. Ліворуч у долині видно було Стрипу.

Старий “унтер”, що сидів на моєму возі, шепотом повторяв мені безконечно:

— Тіше, тіше! Влево! Вправо!

Аж ось знечев'я по окопах забігало яскраве світло прожектора. Осліпило мене й коней. Відразу німці сипнули на нас шрапнелями. Коні рвонули

навмання полями. Віз перескакував межі й рівчаки. Я розгубив усе, що було на возі. Загубився десь і старий “унтер” Оглобов. Усією силою я стягав віжки, зупиняв коней, та хіба їх можна було стримати? З боків, з-заду й спереду ревіли, рвали землю гранати.

Не знаю, як довго тривало це пекло. Мені здавалось, що цілий вік. Аж нарешті скочили коні, за ними кумедно крутнувся в повітрі віз і впав з тріскотом на другому боці стрілецького рову. З замотаними на руках віжками я котився гарбузом за зламаною штельвагою, аж розбішені коні зупинились у колючих дротах. На нас сипались градом кулі, як косою косив по полі ворожий прожектор. Жалісно заіржали покалічені коні, що зачепились упряжжю за стовпики колючих дротів і лежали, не могли рушитись. Я лежав коло них з обмотаними на руках віжками, потовчений і покалічений, та ніяк не міг підвестися на ноги, ані посунутись у рів. Коло мене шаліла смерть.

Поволі стрілянина почала стихати. До мене підповзли якісь солдати, перетяли віжки й втягли мене до рову, а далі до санітарного бліндажу, де я втратив пам'ять.

Прокинувся я за тиждень у велетенському шатрі військового шпиталю в лісі при шляху Микулинці-Струсів. Надворі вже лежав сніг, було холодно. Мені швидко гоїлась подерта шкіра. Я відчував глухі болі в грудях та животі. Згадував тоді дім, батьківські коні, віз, і це мені не давало спокою. Часто ховав голову під покривало й давав волю дум-

кам. Коли ж ставало легше на серці, тоді я засипляв твердим вояцьким сном.

17 листопада у шпиталь заїхала санітарна комісія з корпусу. З вищими старшинами була і якась дама. Вони ходили від ліжка до ліжка, читали медичні звіти, що висіли в кожного над головою, ставили по кілька питань, щось нотували в записниках і потішали людей. Прийшла черга і на мене. Я був наймолодший пацієнт у шпиталі. Запитали про ім'я, прізвище, вік, місце народження. Казали розказати, де і коли я був ранений. Я розказав. Чи вони мене зрозуміли — не знаю. Коли ж я розказав, як утратив останні коні, що ще збереглися з батьківського господарства, один із старшин щось записав і запевнив мене, що як вернусь до Сороцька, то дістану в саперному батальйоні інші коні й віз. А як лише австрійців і німців проженуть, тоді мені заплатять за службу й відпустять додому. Коли ж я схочу, то можу залишитись добровольцем у російській армії. Я ж був уже заслужений, бо ранений на фронті.

Жінка, що була з ними, погладила мене по голові, дала дві великі плитки шоколяду та, поговоривши щось з медсестрою, сказала, що побачить мене скоро в Сороцьку.

За тиждень я опинився в Сороцьку. Про поворот додому не можна було й думати, бо Денисів був у німецьких руках. Там, де перед трьома роками танцювала молодь і улани, де чарував своєю музикою сліпий Ян, стояли тепер на позиції гавбиці якогось східньо-пруського гарматного полку. Отже

мені не залишалось нічого іншого, як бути й надалі “малим солдатом”.

Працював я в мундировому магазині саперного батальйону. Частенько тужив за батьком, що в Сибірі, і за дідом, що терпів у мадярів. Я сортував і складав нові мундири, білизну й чоботи, рестрував і розподілював по сотнях. Заїздили вози й забирали все на фронт, а з корпусних складів у Волочиськах привозили нові запаси. У праці я часто зустрічався з “казначесм” — господарським старшиною батальйону капітаном Василем Григоровичем Воробйовим та його дружиною Женею Петровою. Вона приїздила у відвідини до свого чоловіка на фронт аж з Гельсінк у Фінляндії, а як фронт на Стрипі устатковувався, вона залишилась тут на постійне життя.

Женя Петровна була 24-річна бездітна жінка, з університетською освітою. Жила без діла в селі й частенько заходила в розмови з солдатами й підстаршинами батальйону. Вона зацікавилась малим “австріяком”, як мене звали в магазині, моїм життям, домом, родиною, освітою, релігією, моїми піснями. Цим цікавились також і солдати, що працювали зі мною. Коли ж стало відомо, що мій дід родом з Хвастова коло Києва, то пані Женя запропонувала мені, щоб я став її пажем. Я не знав, що це таке паж, тож вона пояснила мені, що це малий прибічний товариш жінки-барині, яка скучає, коли її чоловіка нема довго дома. Мені нелегко було рішитись на таке, бо я не знав способу панського життя. Я ж був сільський хлопець.

Увечорі 25 листопада під магазин заїхала по-
возка й з неї вийшов казначей та його дружина.
Я виструнчився по-військовому й зголосив, що в ма-
газині все в найкращому порядку.

— Маладєц, Міша! — сказав капітан. — У шко-
лу треба тебе післати, офіцером будеш! — і при-
цьому поклепав мене по плечі. — Слухай, Міша.
Ми хочемо тебе забрати до нас. Я часто виїжджаю,
а Жєня Петровна на самоті в чужій землі скучає.
Ти молодий хлопець і незіпсована душа. Жєня Пет-
ровна любить дітей і вона тебе буде вчити й вихо-
вувати. Коли ж ти захочеш, пішлемо тебе у вищу
школу, і ти будеш нашим сином. Все одно твоє ро-
динне гніздо зруйноване!

Пані Жєня обдарувала мене при цій нагоді ко-
робкою вибагливих цукерків. Я мав передумати
пропозицію через ніч і завтра перейти до них на
квартиру як паж.

15. “ПАТРІОТИЧНЕ” ВИХОВАННЯ

Тієї ночі я довго не спав і над ранком вирішив стати пажем пані Жені.

Пані Женя з першого ж дня заопікувалась мною як сином і кожного дня вчила мене по дві години. Навчання тривало неповний рік. Воно давало мені знання й накреслило мій життєвий шлях, яким я і досі ступаю, тільки ж не в тому напрямі, що його намітила для мене пані Женя.

Спочатку я почував себе незручно на новому місці, зокрема ж, коли ми бували в гостях у палаті графа Баворовського. Там пані Женя відвідувала знайомих, а з часом і сама переїхала туди на постійне мешкання. Туди сходились штабові старшини, пили чай, вино й горілку, співали, грали на гітарах. Потім жартували, сміялись і залицялись до пані Жені. Товариство часто говорило по-французькому, мабуть, щоб я не розумів, а може, просто з привички. Але з часом я звик до такого життя, співав їм “австрійських” пісень, а вони зате наділяли мене ласощами й грішми.

Мені пошили три гарні однострої та дві пари чобіток, у мене з'явилась панська білизна. Здавалось, що час терпінь і воєнних злиднів для мене скінчився. Всі знали, що я був Міша, паж пані Жені, живий трофей її з війни з австрійцями.

На лекціях спочатку мені важко доводилось з російською граматику. Путала мене мова. Навчання історії ми почали були від Олександра Македонського, потім старинний Рим аж до Петра Великого, Карла Шведського та "ізмінніка" Мазепу та великого корсиканця Наполеона. Наука історії мені подобалась. Сторінка за сторінкою, я все глибше й глибше вникав у цікаві події минулих століть. У січні, під час Різдва, моя вчителька довела мене до 1812 року, на руїни спаленої Москви й Кремля, звідки Наполеон з розбитим серцем дивився на свої змерзлі, голодні та пощестями пошарпані колись горді полки. Великого полководця вдарили морози й вітри гострої північної зими дужче, як московські армії. Він стояв віч-на-віч з жорстоким кінцем своєї величчя й слави.

Великодержавний шовініст, московський поет Н. С. Соколов (а за ним і пані Женя) уважав поразку Наполеона під Москвою за доказ непереможності Росії. Радувалась душа пані Жені. Я бачив, як піднімались угору її груди, очі блистіли і з тремтливих від зворушення уст плили слова вірша-пісні, в якій поет вложив в уста Наполеона каяття за війну й похід на Москву. Те місце я мусів вивчити напам'ять. Ось воно в українському перекладі:

"Шумів, горів пожар московський,
І дим стелився по ріці.
На стінах кріпостей кремлівських
Стояв він в сірім сюртуці.
І призадумався великий,
Схрестивши руки на груді.

Він бачив огненне море,
Він бачив гибіль впереді!"

А ось каяття Наполеона:

"Чому я йшов на тебе, Росіє?
Європу ж я всю тримав в руках...
Тепер з похиленою головою
Стою на кремлівських стінах!"

Деклямувала пані Женя знаменито. Тому незavidна доля Наполеона й його армій захопила і мене, галицького хлопця.

У моїй уяві чергувались історичні події: слов'яни, княжі дружини, опричники, ратники, що могутнім тараном вдаряли по ордах азійських степовиків, горді корпуси шведського короля Карла, "м'ятеж" Мазепи, б'ють турків і татарів, підкорюють сильну колись Польщу, Литву, маленьку Латвію, Естонію й Фінляндію, копають могилу славі Наполеона, підбивають Кавказ, у 1854 - 55 роках на Чорному морі розбивають англійців та французів, громлять збунтованих проти Габсбургів мадярів і ось тепер уже два роки проливають кров в обороні малого й невинного слов'янського народу — сербів, змагаючись з австро-німецькими загарбниками. І все це — за щастя, волю, добробут і славу слов'ян!

До слов'ян належав і я, малесенька порошинка, смішний атом великої слов'янської атмосфери.

Отак моя вчителька в розмірно короткому часі зробила з мене гарячого слов'янина на "руському" конику й у московській уніформі. Я побожно ди-

вився на фільм історії, що його так спритно прибрано привабливими кольорами. Щойно пізніше я довідався, що в тому фільмі було багато “істинно русских” історичних перекручень, півправд і безсоромної брехні.

З кожним днем такого навчання я ставав завзятішим. Ріс з подвигами великої “доблесної” армії, хоч ніяк не міг зрозуміти, за що ж тоді “руські” вивезли на Сибір 67 денисівських селян, між ними й мого батька. Вони ж також слов’яни!

— Помилка, — казала пані Женя.

Ми їздили верхи на прогулянки, у сороцькому ліску стріляли до мети з пістолів та кавалерійських рушниць, читали, співали в супроводі гітари. Час минав швидко. Я ріс, пізнавав людей і світ, хоч ніколи не міг визначити свого становища й ролі в усьому тому. Міркуючи по відношенні пані Жені до мене, я був для неї щось більше, як паж, а менше, як син.

Кожної суботи пані Женя вчила мене біології. Вона пояснювала мені життєві процеси й хід розвитку людини. Вона всміхалася до мене, а я почував себе незручно. Тому я не любив отих лекцій біології. Я ж був дитиною, яку виховувало богобоязливе українське село.

Так минула зима й надійшла весна 1916 року.

16. ДЕРЖАВНІ ТАЙНИ

Була Провідна неділя. Між штабовцями корпусу пролетіла вістка, що з фронту ведуть у полон “мазепинців”. З штабу армії приїхав у цій справі до корпусу жандармський полковник Василь Петрович Бояров. Він примістився в сусідстві казначеїв, ждав на прихід отих “мазепинців”. Це був великого зросту чоловік, білявий, з поважним обличчям, у синьому однострою з орденами й срібними нашивками. З вигляду нагадував дещо Миколая Миколаєвича.

Пані Женя знала Василя Петровича ще з Петрограду. Отже того самого вечора він сидів за столом у казначеїв, пив шампан, лікер, закушував скумбрією, кав'яром та швейцарським сиром. Потім їв вечерю, пив чай з варенням та закушував тістечками. Пані Женя вміла гостити не так вибагливими стравами, як поглядами своїх синіх очей та чарівною усмішкою, що відслонювала два ряди чудових, ніби з слоневої кости точених зубів, крізь які ледь-ледь визирав кінчик її язика.

За нею заглядало чимало вродливих штабовців-аристократів, щоб здобути бодай оту її чарівну усмішку. Але вона їх спритно уникала. Та не те було з полковником. Ніби зорею щастя осяяна, пані Женя ввічливо йому прислуговувала, прижмурю-

вала очі, цілком не протестувала, коли підхмелений Василь Петрович пристрасно й надто довго цілував її руку. Казначея не було вдома.

Повечерявши вони говорили про все: скакали по берегах Неви, ходили по царському парку й по палатах, перехрещували коридори університету й дівочого пансіону, де виховувалась і виростала пані Женя, згадували тайни Петро-Павловської кріпости, казарми, якихось гвардейських старшин, їхні пригоди й любовні історії, а вкінці, випиваючи чарку за чаркою, заговорили і про теперішні часи та про ворогів Росії.

Розіпнявши, за дозволом пані Жені, високого коміра мундиру, полковник сипнув по німецько-австрійських шпигунах та по власних лінтях, що заховались по інтендантських складах і наліво й право розкрадали державне майно. Вони вели гуляще життя й цим підточували основи імперії. Поразка кадрових армій у Карпатах і в Туреччині, під Ерзерумом, витворили серед солдатів деморалізацію й нехоть до війни. І ось сьогодні, замість патріотичної ударної сили, Росія мала мільйони озброєних невільників, які готові були все продати, включно з власними шинелями й чобітьми. До того маси починали щораз голосніше говорити мовою, від якої на душі хололо.

Полковник розказував, що цар постійно перебував у головній квартирі в Могилеві. Петроград і царське оточення з родиною царя включно, попали в полон мафії, а це спричинювало внутрі імперії і поза її кордонами великі шкоди інтересам

Росії. Згадував Василь Петрович і неголосне, але дошкульне мазепинство, або — як його звуть — українство. Ось такий є справжній образ Росії. На цей образ треба дуже поважно глянути, розважити всі ходи й виходи, щоб не закінчити війни катастрофою.

Я дрімав за котарою, а коло самовара лежав, заплющивши очі, казначейв джура Яша Прокопов. Висновки жандармського полковника мене насторожили. Про гетьмана Мазепу я вже знав з лекцій пані Жені. Вона змальовувала його як слугу й висланника польської шляхти, зрадника Росії, на якого за те Православна Церква кинула анатему-прокляття. А тут несподівано, стільки літ по його смерті, його ідея знайшла нових визнавців, що підносять голову вгору й загрожують Росії! Що це таке?

Василь Петрович говорив далі, а я цілий перемінився в слух. Він згадав, що під Полтавою зроблено було одну помилку, дозволивши гетьманові Мазепі й Орликові висмикнутись з рук князя Меншикова. У висліді того сьогодні Австрія й Німеччина поставили на бойову лінію проти Росії легіон мазепинців — Українських Січових Стрільців. Саме існування того легіону діяло шкідливо на південно-західні губернії Росії та скріпляло сепаратистичну акцію “ізмєнників” Грушевських, Тишкевичів і їм подібних. Вони хотіли якоїсь незалежної України.

Полковник встав, закурив цигарку й нервово заходив по кімнаті. А пані Женя, вистріливши корком свіжої пляшки французького шампанського, підійшла до нього й войовничим голосом підняла тост на погибіль ворогам Росії.

Рипнув фотель, полковник сів і, помовчавши, ніби знехотя заговорив про невідрадні звіти до штабу армії. У цих звітах говорилося, що 8 днів тому, в ніч під Воскресіння, на лінії проти Завалова Українські Січові Стрільці ніби на команду припинили вогонь та заспівали в окопах “Христос Воскрес!” Їм відповіла тим самим третя сотня 22-го саперного батальйону, що будувала мостовий причілок. Командир однієї чоти, якийсь фельдфебель Крищенко вибрався самовільно з групою солдатів до ворога, братався з ним і тільки ранком, перед сходом сонця, у Воскресну Неділю, вернувся до своєї сотні.

Ось тому він, жандармський полковник Бояров, приїхав до штабу корпусу, щоб завтра ранком, 29 квітня 1916 року, судити “ізмєнників родини”. До того, казав він, з фронту вели до штабу групу полонених мазепинців, 67 солдатів і підстаршин та 2 старшин. Завтра вечором він мав їх допитувати, щоб довідатись, які пляни щодо них має австрійський генеральний штаб і які вони мають накази з штабу.

— Ось і “деньочків” діждались ми з вами, дорога Женя Петровна. Боюсь, що надходяча буря розтерзає підвалини імперії, яку з таким трудом будували наші великі предки! — закінчив полковник.

Женя Петровна перелякалась цих новин. Вона просто попала в гістерику й не то кричала, не то промовляла:

— Де ж наші випробувані методи нищення всяких “мятежів і хуліганства”? Що робить жандарм-

ський корпус Росії? Де уряд, його суворі суди, де вони? Що робить наш старшинський корпус, честь Росії?! Де вірне козацтво? Чи нема досить куль? Може, наші вороги вже їх не бояться? Коли так, то чому не збудуєте тисячі гільйотин і шибениць, щоб ворохобників на відкритих місцях публічно карати? Хай тіла зрадників висять, щоб усі бачили, як Росія карає тих, що на неї руку піднімають! Пощо ведете в полон мазепинців, живу пропаганду впускаєте в нашу хату? На шибеницю всіх! Хай по всій хохландії висять на шибеницях! — так люто закінчила пані Женя свою деклямацію.

Тут я побачив справжню її душу.

А Василь Петрович спокійно:

— Так то, так, Женя Петровна. Я з вами згідний. Та, бачите, Женева нам руки в'яже. Союзники, Англія й Франція, не простили б нам таких жорстокостей. Червоний Хрест, міжнародні місії, різні комісії... Та, зрештою, завтра побачимо.

Полковник попрощався й пішов на спочинок.

На столі кипів самовар, а коло нього хропів джура Яша. Годинник видзвонював четверту годину ранку. Пані Женя, лягаючи спати, молилась за Росію і плакала.

17. РОЗСТРІЛ УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ

Від Балтики до Чорного моря гриміли гармати. Лилась кров. Гинули люди. А зі сходу доходив до фронту глухий тріскіт розвалу імперії Романових. Про це говорили, між іншим, великі об'яви, що їх розліплено було по плотах та будинках Сороцька. В об'явах було ось що:

“Завтра, 30 квітня 1916 року, о годині 11-ій ранку, в долині по північній стороні Сороцька, буде виконаний присуд смерти — розстріл двох підстаршин та одного солдата. Один фельдфебель, з фаху слюсар, Іван Григорович Крищенко, другий “унтер”, з фаху тесля, Сергій Пантелеймонович Пацьоркевич, а третій телефоніст Гавриїл Васильович Кузьниченко, — всі з третьої сотні 22-го саперного батальйону при XXII-му фінляндському корпусі. Всіх трьох засудив на смерть надзвичайний воєнний суд за самовільне братання з ворогом, на бойовій лінії в ніч під Воскресіння Христове. Цим вони допустились порушення воєнно-військового закону й зради царя й отчєства”.

Усім військовим і цивільному населенню наказувалось приглядатись виконанню ексекуції.

Гарний весняний день. На місце ексекуції маршували службові сотні корпусу. За ними йшли канцеляристи, ординанси, далі трохи цивільних людей.

Повозкою їхала туди пані Женя, а з нею і я. Одним цікаво було бачити розстріл, інші хотіли знати, що це були за люди, що братались з ворогом. Розказувалось, що ворог, Українські Січові Стрільці, прийняли їх дуже гостинно, як братів. Угощали їх своєю паскою і румом, спільно співали воскресну пісню, а далі спільно кидали нечувані досі в Росії кличі, що їх уперше почув завалівський ліс над Стрипою:

— Христос Воскрес! Воскресе Україна!

За цей вияв духового споріднення вояків ворожих собі потуг сьогодні будуть записані в історію три нові мученики.

А тимчасом засуджені йшли мовчки, але сміливо на смерть, як колись ішов Христос на Голготу, за життя й волю свого народу.

Великим живим колом окружили долину смерти військові й цивільні. Чорніла свіжо викопана земля над братньою могилою, а над нею три дубові стовпи. Коло кожного стовпа порожній мішок та мотуз.

Ось розступився сірий острівець штиків і з його нутра вийшли три солдати з закованими назад руками. Людський мур рушився, охнув. Кожного смертника поставлено під один стовп очима до могили. Проти них став езекуційний відділ, а збоку службовий старшина-поручник у білих рукавичках, в шоломі й з великим свистуном.

До засуджених підступає священик з великим хрестом. Усі три відповідають, що сповідатись з нічого. Любов до рідного краю не гріх! Тут конвоїри замикають їм уста. Намагаються закласти їм міш-

ки на голови, та вони мішків не хочуть. Вкінці розковано їм руки. Фельдфебель Крищенко сягнув у кишеню, витягнув гаманця й кинув його між солдатів зі словами: — Передайте це, братця, дружині й діткам моїм! Скажіть, що загинув за них і за Україну!

Тут ударом кулака конвоїр заглушив його. Їм насилу заклали мішки на голови й мотузками прив'язали до стовпів. Усі вони ще щось кричали, але голос губився в мішках.

Відскочили конвоїри, залунала команда, піднялись 24 рушниці, спрямовані в серця солдатів-українців. Момент напруження, потім пронизливий свист, а в слід за цим сальва. Легко похилились голови в мішках, струмком потекла українська кров на українську землю, окропила перший акт духової соборности українців сходу й заходу.

Було тихо й сумно. Ніхто не рухався: ні вороги, ні свої. Кожен стояв і думав щось своє. Коло мене стояла якась молода жінка. Вона витирала запаскою сльози, торкнула сусідку ліктем і шепнула:

— Дивись, Теклюню, чи ж не Голгота? Христос і два розбійники...

Кат-солдат добув ножа й першого відрізав від стовпа фельдфебеля. Він полетів стрімголов у могилу, за ним другий і третій. Екзекуція над "мазепинцями" була закінчена. На полях Сороцька виросла свіжа німа могила, ще один придорожній стовп, що вказує шлях до волі...

18. ЗУСТРІЧ З УКРАЇНСЬКИМИ СІЧОВИМИ СТРІЛЬЦЯМИ

Того дня по обіді привели з фронту полонених. На майдані біля церкви відділили з колони 67 молодих вояків і 2 старшин. Це були Українські Січові Стрільці. Старшин автом повезли до штабу корпусу на допити. Мав їх допитувати жандармський полковник. На вислід допиту нетерпляче ждав і штаб армії і Петроград.

На майдані було багато солдатів і цивільних людей, головно жінок. І я був радий почути дещо про рідне село і тому прибіг на майдан. Я побачив, як дівчата несли полоненим хліб і молоко. — Наших хлопців женуть! — казали вони.

А хлопці, не зважаючи на те, що в полоні, говорять, жартують, сміються з москалів, наче б нічого не трапилось. — Що це за австріяки? — питали один одного солдати. А полонені спішно хапають молоко й хліб, ділять між собою, дякують, за тютюном питають. Говорять нашою сільською мовою. Підійшов і я до них і почав несміливо говорити. Мені не довіряють, бо на мені ворожий однострій. Я їм вияснив усе, і мені повірили. Радію по-дитячому, люблюсь їхніми одностроїми й шапками-мазепинками. Вони ж рідні моєму серцю. Сказали і про Денисів. Він на бойовій лінії.

Біжу у Свистунову крамницю біля церкви й на всі гроші, які маю (5 рублів) купую цигарок і роздаю їм. Вони ж найбільше тютюну хотіли. Та в цьому моменті хтось ловить мене за руку й тягне вбік.

— Ах, ти ж мошенник, ти бродяга мазепинський! Сумасшедший! — почув я злісний голос пані Жені. — Як ти смів? Як смів? — кидала вона в мене лютими словами. Я і не спам'ятався, як опинився з нею на квартирі. Там вона кричала на мене, казала, що на Сибір такого бродягу віддасть, і була бліда як стіна. Кожне слово її лайки глибоко запало мені в душу. У мені повстав різкий протест, бунт. Болюче відізналась моя, в панські лахи захована, селянська гідність.

Я хотів скинути з себе ті лахи й негайно бігти в рідне село, між своїх людей, між Українських Січових Стрільців. За всяку ціну втікати! Але як і куди? На бойовій лінії зловлять москалі, а коли не вони, то німці чи австрійці, а ті розстріляють мене як шпигуна. Як розстріляють — це я сьогодні бачив. Отже треба виждати відповідної нагоди. Коли фронт посунеться в один чи другий бік, тоді за всяку ціну втікати до своїх. Таке було моє рішення.

Перекипівши, пані Женя даремно намагалась повернути давніший настрій. Не вдавалось їй, бо я зрозумів, що вона хотіла з мене зробити російського патріота й яничара України. Її намагання сьогодні розстріляно разом з трьома солдатами, моїми братами-українцями. Розстріляно й закопано в могилу. А її “навчання” розтоптали сьогодні як жабу чоботи полонених УСС-ів, моїх братів з-під соло-

м'яної стріхи, що відважно пішли на змагання за волю й добро “хахландії”, як казала пані Женья.

Я чув, як десь глибоко в душі завзято боролись два мої “вірую”. Остаточна ота чужа душа, що вибуяла була за короткий час на білому панському хлібі й розкошах, заломилась, заглухла, замерла. Її задушив лайливий випад пані Жені та її звіринна ненависть до українського народу й землі. Переможцем вийшла природна українська душа! І за це слава Тобі, Боже!

Західні аліянти знали про загнивання Росії. Вони злякались і вимагали втопити його в наступі російських армій на східньому фронті. Сепаратний мир Росії з осередніми державами — Німеччиною, Австрією, Болгарією і Туреччиною — висів на волоску. Отож по армійських і корпусних штабах появились сині уніформи французьких офіцерів, з'явилась бельгійська артилерія й мотоциклеві частини.

Тимчасом унутрі російського колоса змагались два погляди. Один, щоб за всяку ціну рятувати імперію. Це були чорносотенці, імперіялісти, які клали останню ставку на Миколая Миколаєвича, дядька царя Миколи. Другий, щоб підписати сепаратний мир. Генеральний штаб рішив пробувати щастя в новому поході на Карпати. Отже наближалась нова офензива, і перегруповувались війська. Це було виразно помітне в штабі корпусу.

28 червня фінляндський корпус почав пересуватись на південь так, що його ліве крило оперлось об Дністер. Виїхав на південь і штаб, а за ним і пані

Женя та я. По дорозі я побачив нові міста й села. Час минав скоро. На фронт приходили нові підкріплення. Везли важку бельгійську артилерію та інструкторів.

— Є Росії тулуб, та голови своєї нема! — сміялись солдати з цього, а насамперед з чужих помічників.

15 серпня 1916 року громами заревів фронт, чорні дими його вкрили.

— Наступ! — раділи одні.

— Розіб'ємо Австрію й Німеччину і війні кінець! — потішали себе інші.

Але, замість скорої перемоги, з фронту почали плисти ранені. Їх було дуже багато. Фронт кипів наче вулкан. Кожної хвилини пожирав усе більше й більше жертв, пив ненаситно людську кров і велетенськими зубами жер людське життя. Не перший раз в історії українська земля приймала в свої надра десятки тисяч нових трупів, чийхсь батьків, братів чи синів.

У перших днях вересня 1916 року австро-німецький фронт іще вигинався, але незабаром не витримав натиску, тріснув і покотився на захід. А ми їхали за ним. Раділи солдати, що йдуть вперед. А я радів, що прийде нагода їх покинути, а разом з ними й зненавиджену пані Женю. Втечу додому, а там і до Українських Січових Стрільців запишусь! Така була тоді моя мрія.

Переїжджаючи поле бою, я надивився на різні несамовиті видовища, що кошмаром лягали на душу. Такого жахіття я ще не бачив. Ось ідемо міс-

цем, де колись було містечко Язлівець. Каменя на камені не залишилось, тільки шкіряться до нас димарі та купи цегол на місці, де колись жили люди. Безконечні ряди порваних колячодротяних загород, шанці, рови, кулеметні гнізда, гранатні кратери. А біля них у різних позах трупи австрійських вояків. Їх багато, коло них неймовірний сморід, мільярди мух. По деяких селах з мешканців ні сліду не залишилось. Куди ж вони ділись?

Отаке я бачив, їдучи в повозці з панею Женею, яка пишалась своїм новим одностроєм медсестри та завзято обстрілювала очима козацьких старшин, що спішно їхали на фронт. Дивувало мене, як вона, жінка, не відчувала страхіть отого масового вбивства молодих людей та кривавих руїн людських осель. А це ж і справді був жах!

Відповіді на це питання я не знаходив. Думав я, що вона байдужа, бо це не її земля, не її оселі. Для неї це країна Мазепів, “їзменників”, а вона їх ненавиділа всією душею. Я відчував, що довго при ній не видержу. Слава Богу, що наближаємось до Монастириськ, а звідти прямо на північ понад Стрипою, через Завадів, Соснів, Семиківці, Іщків, і я в Денисові, рідному Денисові. Поможі мені, Боже!

А Монастириська — один жах! Голі димарі, купи цегол, розбиті доми — руїна.

У Коростятині 29 вересня я “захворів”. Узняв від магазинерів пару коней з возом і поїхав до Монастириськ у польовий шпиталь на оглядини. Поїхав і не вернувся. В Завадові переночував і 30 вересня вже був на семиківських полях, де 14 місяців бились Українські Січові Стрільці з москалями.

По обох боках битого шляху широкі лани. Вони — це один великий цвинтар з могилами й хрестами. Це була ціна нашої волі, завдаток на свою державу. Чи хтось колись оцінить ту велику криваву жертву? Цвинтар кінчився курганом — братською могилою Українських Січових Стрільців. Курган звернений фронтом на схід, до Києва, до святої ріки Дніпра. На ньому вирізьблено два схрещені мечі й стрілецька шапка-мазепинка. Читаю напис: “Лягли за нарід свій, за волю України Року Божого 1916”. Я, в московському однострою, стаю навколішки в підніжжі могили й молюся. Над могилою хмарами кружляють ворони. Їхнє крикання наводить на душу сум. По маленьких німих хрестах цокають густі краплі дощу...

Стомлені коні зійшли з дороги й лакомо скубли траву. Глухо дудніла земля. Десь під Бережанами ревіли гармати. Там тоді родилась слава гори Лисоні!

Того ж дня ввечері я був уже в рідному селі.

19. ВАЛИТЬСЯ ТЮРМА НАРОДІВ

7 березня 1917 року український волинський полк російської армії вийшов на вулиці Петрограду й грімко проголосив кінець режимові царського дому Романових. Вояки виповіли послух цареві Миколі II. Його золотокований трон захитався. З-під нього почали виходити нові, вільні люди й народи, що сотнями років мучились у ярмі того давуна, чи то він звався Іван Грізний, чи Петро Великий, чи Микола II.

Вістка про вибух революції облетіла весь світ. Вона дійшла і на фронт. Блискавично змінився настрій фронтового вояцтва. В мільйони озброєних людей по мокрих і холодних ровах та землянках вступила нова надія. Їхні серця, у брудних, завошивлених уніформах, скуті залізними оковами військової дисципліни, почали битись живіше.

— Революція! Свобода! Далой старий режим! — такими заголовками рясніли газети й революційні об'яви. Вони вмить охопили простір від Китаю аж до Галичини, від Балтики до Чорного моря і скель Ерзеруму в Туреччині.

— Кінець війні! — гукнули в один голос мільйони озброєних солдатів.

Дивні, досі нечувані кличі наповнили фронтову атмосферу. Ще вчора ті самі мільйони солдатів,

мов заворожені, стояли на струнко й побожно співали “Боже, царя храни!”, того царя, за якого вони приносили в жертву свою кров і терпіння. А сьогодні ті самі люди хотіли його — вчорашнього божка — задавити.

Перший подув весняного вітру 1917 року приніс на руїни наших сіл і міст, на цвинтарища й безконечні лябіринти окопів і колючих загород надію на довгождану волю, українську волю, українську державу. Спочатку несміливо, дедалі щораз голосніше й виразніше доходили з-над Дніпра дороги нашому серцю звуки національної пісні “Ще не вмерла Україна”. Вони сповіщали всім, що ота, давно проголошена мертвою Україна, таки не вмерла.

Співало той гімн багато людей, але не всі зрозуміли його зміст. Були й такі, що зрозуміли під революцією і свободою дещо інше: більший кусок хліба для себе та трішки більше місця для України — автономії на спільній імперіальній лежанці.

Почав кипіти і Київ. Туди їхали з фронту військовики на Перший Військовий З’їзд, у травні 1917 року. Вони підливали до революційного вогню запілля олії з фронту.

Створилась Українська Національна Рада, український парламент. Ім’я її голови стало синонімом вільної України. Ім’я професора Михайла Грушевського набожно вимовлялось, передавалось з уст до уст, з хати до хати, з землянки до землянки, з окопу до окопу, від лемківських гір аж до Дону й Кубані. Це був тоді український Мойсей.

Сон чи дійсність?

За триста років неволі, жорстоких указів у роді “не било, нет і бить не может”, утисків з Петрограду — оті “хахли” живі, вони не вмерли. Після кількох ударів у царський трон вони не тільки ожили, але й сягнули по право своєї природної окремішности від імперії, по свою державу.

Бойовий південно-західний фронт Росії переходив по українській землі. Україна несла тягар війни й революції, бо на її території містились і людські резерви фронту і його матеріяльне постачання. Коли в інших частинах імперії вже віяло духом справжньої свободи, то в Україні ще й далі панував залізний кулак московських воєнначальників. Хоч і не стало царя, то вони з тим же самим імперіялістичним завзяттям підтримали “революційний” уряд Керенського, який безоглядно обстоював неподільність імперії.

— Війна аж до переможного кінця! — проголосували фронтові об’яви того уряду. Це був клич не революції, а російської імперіялістичної кліки й чорної сотні.

— Далой война! Да здравствует мир! — відповідали цій мафії солдатські маси. Якись темні сили, що ховались за фронтом, стали висилати на фронт денатурований спирт, на втіху солдатам. Хоч на фронті п’янство було заборонене, проте солдати запивались до нестями. У п’яному стані вибухав їхній гнів на все, нищив усе довкола, ширив пострах та поглиблював руїну імперії. Серед москалів почали діяти азійські інстинкти, що досі були придушені в московській душі штучними оковами.

Бородаті солдати-москалі, що до кожної ікони з поклонами підходили й по 12 разів побожно хрестились, виявились найбільш озвірілими богохульниками. Вони все глибше й глибше поринали в моральному багні, що його розчинила революція, кинувши між них клич: “Крой, Ванька, Бога нет!”

А Ванька “крив” наліво й направо наші села та нищив основи родинного життя.

Населення прифронтової полоси було примушене копати окопи. Чоловіків і жінок, хлопців і дівчат, а навіть дітей гнали на фронтові роботи й розміщували їх по стайнях, клунях чи просто в товарових вагонах-теплушках, як, наприклад, у Козовій чи Кривому під Бережанами. Вночі п'яні солдати чинили “революцію” серед наших жінок і дівчат. Рятунку від них не було ніякого. Так наш народ, поза всякими іншими жахіттями війни, платив ворогові ще й страшну моральну данину.

До фронту приїхали етапні поїзди. У них повно солдатів-мародерів і якихсь жінок. Чиї вони були жінки чи дочки — годі було сказати. Говорили по-московському. Одного разу, 14 травня 1917 року, довелось і мені їхати одним таким поїздом з Тернополя додому. Нелегко було дістатись до вагону нам, двом цивільним хлопцям. Поміг нам знайомий підстаршина Остапенко. У теплушці ми застали 17 москалів і 9 молодих жінок. Вони пили і співали, власне кажучи, ревіли, бо співом цього не можна було назвати. Як тільки поїзд минув станцію Березовицю, у вагоні почалась дика оргія. Ми з Остапенком не могли на те дивитись і коло Бунева, де

поїзд ішов повільно під гору, ми вискочили з нього й пішли 13 кілометрів до Денисова.

В одній місцевості оркестра 7-го заамурського полку однієї сибірської дивізії грала марсельезу. Якось несміло, як мені здавалось, вилітав з блискучих інструментів звук гімну французьких революціонерів, ховався за селянськими межами, гинув на безкрайому чорноземі.

— Смерть царям і їхнім законам! Смерть кровопийцям народів, буржуям і експлуататорам трудящих! Хай живе свобода! — ревли солдатські маси під червоними революційними прапорами. До них з трибуни промовляли члени полкового революційного комітету.

— Далой война! — гукали одні.

— Война аж до побєдоносного конца! — горлали інші.

У повітрі відчулась загроза. Та в тому моменті сталось чудо. З гущі солдатської маси виділюється невеличка група штиків. На ними піднімається синьо-жовтий прапор. Оркестра заграла "Ще не вмерла Україна". Мелодію підхопили солдатські маси. Відразу все втихомирилось. Законом став гімн України.

На трибуні з'явився високий, русявий єфрейтор Повний. Він говорить вправно, правильною, милозвучною українською мовою. Він був делегатом від солдатів-українців на Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд у Києві (18 - 21 квітня 1917). Розповів про з'їзд, зачитав резолюції з'їзду, згадав неуступливість москалів, Керенського, сказав про провідних українських діячів.

— Бачив я там і чув, братця, людину, — виправившись говорить далі Повний. — Цю людину, мабуть терпіння нашого народу зродило. Це, братця, самий розум і сама чиста як кришталь віра українського народу. Його ім'я: поручник Микола Міхновський.

— Слава, слава Міхновському! — як громом ударило віче. — Хай живе вільна Україна, хай живе Міхновський!

Один по одному говорять промовці про новий кращий світ. Усе сказане як фільм пересувається перед очима слухачів — військових і цивільних, що щільно оточили площу віча. Зболілі терпінням серця родять надію, уява будує велич і славу. Жінки й дівчата плачуть на radoцax.

— Значить, — говорять наші селяни — над Дніпром будеється Україна, наша держава, що напевно і нас визволить з австро-польської кормиги, охоронить від розбещеної кацапні, від усього лиха й терпінь.

— Слава! Слава! — кричали вони українцям з-над Дніпра за їхнє велике історичне діло, до якого напевно прилучаться і наші Українські Січові Стрільці, а з ними і ми всі, ціла західня Україна. — Слава! Хай живе Міхновський! — гукали вічовики, а з ними і ми, молодь галицького Поділля.

Над головами вічовиків появився літак. Ніби пісню перемоги співав у повітрі мотор бойового літака штабскапітана Сільницького, героя-літуна 9-ої одеської літунської ескадри, що була розположена на лані за великим фільварком. Зручно виконуючи

мертві петлі та інші фігури, Сільницький у моменті, коли оркестра грала "Ще не вмерла Україна", орлом злетів з-під сонця. Здавалось, що ось-ось ударить у землю. Та ні! Він зробив круту петлю, зашумів літак і почав густим димом писати в повітрі чітко й плавно слово "Україна". Це слово зависло законом над вузенькими нивами наших піль і наказом у серці лягло тієї пам'ятної весни 1917 року.

Тиждень пізніше, 16 червня, загинув наш герой у московському однострою під час бою з шістьма німецькими літаками під Краснопільською. Його похоронено під церквою в Денисові в тіні розлогого каштана, біля північної стіни церкви. На могилі хрест з пропелерів з написом: "Тут спочиває наш герой, літун, штабскапітан Н. Сільницький. Рідна земля йому пером!"

20. ОФЕНЗИВА БРУСІЛОВА

Московський генерал Брусілов готовив великий наступ на всьому фронті. Цим він хотів припинити повний розклад армії. На фронт приїздили нові війська. Московські патріоти творили т. зв. "батальйони смерти". У цих батальйонах були і жінки. Участь жінок мала на меті засоромити зреволюціонізованих солдатів-чоловіків.

У Козовій, на південній стороні залізничного двірця, на лані зробили корпусний артилерійський склад. Там були мільйони гарматних набоїв. Заповідався останній вирішальний бій.

У неділю, 7 червня 1917, над містечком появився німецький розвідчий літак. Покружляв він над тими складами й вернувся до Бережан. А за пів години над містечком несамовито загудів німецький важкий гарматень і розірвався у складах рушничного стрілива. Все жажнулось, бо німці досі ще так далеко не стріляли. Повітряна віддаль до фронту виносила яких 24 кілометри. Ще раз і ще раз німці стріляли й за четвертим разом таки попали в артилерійський склад.

За пару хвилин над Козовою й полями Краснопільки настало пекло. Горів склад стрілива. У повітрі літали цілі скрині гарматних набоїв, вони рвалися і кидали вогонь униз, рвали землю, будинки,

сіяли смерть. Жахливі вибухи, море вогню, людський крик і смерть — ось і початок офензиви Брусілова.

Я вирвався з пекла, пробігши 4 кілометри. Далі ноги відмовили послугу. Я впав у придорожній рів. Серце молотом било в грудях. Біля мене лежать дві напівголі медсестри. Одна важко ранена, з неї спливає кров. На ланах ранені й убиті, скрізь лютує пекло. Кінець світу!

На вислід офензиви Брусілова чекав Керенський і вся провідна верства Росії. На фронт постійно йшли батальйони смерти. Це були охотники-фанатики, чоловіки й жінки, які мали рятувати конаючу “єдину неділіму”.

У напрямі Зборова-Олієва йшли на фронт і інші добровільні війська. Це була формація з полонених чехів і поляки. І їм захотілось умирати за московську імперію, за її неподільність!

Я здивувався дуже, коли на чолі автопанцерної колони на Руській вулиці в Тернополі побачив Франтішека Обранека в товаристві двох ад'ютантів. Він був уже полковником. Вулиця була повна автомашин з вежами й кулеметами. Хідники заповнені глядачами. Між ними і я оглядав чудо тодішньої техніки.

— Наздар, Михаїл! — крикнув полковник Обранек, пізнавши мене. Він помахав мені рукою, а я відповів йому шапкою.

— Подь сем с нами! — кликав він, сміючись, а я відмовно махнув йому головою. Наші шляхи розходились у протилежні боки. Він ішов під Оліїв

і там за Росію загинув, а я був рішений воювати тільки за Україну.

Від Волині аж до Дністра три дні й ночі гримили гармати. Тисячі різнокалібрових гармат захлистувались, викидаючи із своїх пащ вогонь і залізо. Дрижала наша земля. Навіть на великій віддалі вікна вилітали. Затривожені селяни питали, коли вже те нещастя скінчиться. Горіли ліси й села, горів цілий наш світ. Аж четвертого дня брусіловська офензива з батальйонами смерти та чеською бригадою добровольців і поляками перемінилась у втечу, що їй подібної ми ще не бачили. Це було безголов'я, де всі солдати, старшини, їхні похідні жінки, керенчуки, комуністи й революціонери збивались як вівці в отару й тікали на південний схід, рятуючи життя.

Це вже не була велика й міцна колись російська армія, це був фінал тієї армії, її розклад і падіння.

Кумедно розкинуті лежали на наших нивах блискучі інструменти полкових оркестр, полкові й революційно-червоні прапори, а при дорогах зброя й виряд. Ніби на сміх, стояли з відтятими посторонками гармати й амуніційні вози. Там ще парують кухні, а коло них лежать на землі харчі, гармошки, балалайки, лахміття. А місця, де ще недавно стояли полки й батальйони — тисячі сірих штиків — тепер були порожні. Не зміг Брусілов урятувати імперії, не допомогли йому поляки й чехи.

А німецькі бомбовози все це бомбили на ходу й побільшували паніку. Горіла станція Денисів-

Купчинці, а на ній великі склади харчів, сіна, гранатів, що літали під хмари, рвали повітря й сіяли смерть. На залізничному шляху між Денисовим і Слободою горіли три військові ешелони

Так конала тюрма народів, російська імперія, що кинула у воєнний крутіж мільйони людей на смерть за царя Миколу та його “характерника” Грішу Распутіна.

— “Грабуї награблене!” — неслоя від села до села, від міста до міста. Аматори таких “революційних” кличів здійснювали їх солідно, ще й “з гакком”.

— Мир хатам, війна палатам! — підсичували інші, і вмить уся Україна попала в жахливий крутіж грабунків, насилля й убивств.

Уночі з 27 на 28 червня 1917 року втекла за Стрипу і заамурська дивізія. Здавалось, що прийшов кінець Керенському й його військам. Проте по півночі перейшли через село чотири сотні піхоти з кулеметами й залягли між Денисовим і Плотиччу. По другій годині вони почали бій з німцями, що наступали з лінії Плотича-Краснопілька. Бій був упертий і рвучкий. За кожною спробою німці були примушені відступати. Аж десь коло години четвертої над ранком у селі з’явилась німецька сотня. Німці були виснажені, бо гнались за москалями аж у їхнє запілля й загубили напрям. Вони взяли з села одного чоловіка, що знав німецьку мову (бував у Прусії на роботі), і той під загрозою багнетів мимоволі став тієї ночі Каїном. Він зорієнтував німців у ситуації, докладно з’ясував їм бойову лінію

й повів їх просто у плечі фронту, що простягався між Фридриковою та Вонсовічною залізничними будками. Около години п'ятої німці почали з Плотичі новий наступ, а їхня заблукана сотня з-заду відкрила вогонь на оборонців лінії, і за двадцять хвилин німці викінчили оборонців. І ще раз наші поля вкрились трупом, на цей раз трупом українським, бо на цьому відтинку фронту були українці.

Тепер уже не москалі, а німці погнали нас заковувати трупів. А трупів було багато, як дров у лісі. Лежали групами й поодинці, посічені кулями перехресного вогню. Ми знали, що це були наші хлопці з 2-го батальйону зукраїнізованого полку ім. Богдана Хмельницького.

На "ставковій дорозі" лежав з широко розкинутими руками кучерявий, уродливий поручник Іван Сергійович Рибченко з Броварів. Коло нього, мабуть, його джура із своїм і поручниковим наплечником. Біля них лежав мертвий пес-вовчур, зложивши свою голову на нозі Рибченка.

Нам було дуже боляче, коли на лівій нагрудній кишені поручника Рибченка ми побачили синьо-жовту кокарду, обмочену його власною кров'ю. Зрештою синьо-жовті кокарди мали майже всі хлопці-богданівці, що погинули в бою з німцями.

Ми похоронили наших братів з-над Дніпра й з важким болем у душі повернулись до села. Від німців ми заховали деякі ідентифікаційні картки поляглих у бою й передали їх до громадського уряду.

21. ЗНОВУ АВСТРІЙЦІ

Село інстинктом відчувало, що в Україні не все гаразд. Але, хіба в нас, у селі, краще? У нас уже урядували “наші”, тобто австрійці. В селі було повно мадярських жандармів з капелюхами, завітчаними когутячим пір'ям. Вони ходили від хати до хати й переводили труси. Забирали муку, хліб, збіжжя, крупи, ремінь, полотно, сало й на все це видавали цісарські посвідки. До війська забирали всіх хлопців з 1900 року народження.

Таких хлопців після короткого вишколу гнали, як баранів на заріз, на італійський фронт, де вони стелили своїм трупом альпейські скелі й заповнювали гірські провалля. “За цісаря, за корону, за його краї” — підбадьорювали нещасних людей патріоти й приклонники “найяснішого” Карла. За те наші вояки дістали “почесний” титул “тирольців Сходу”. А німецько-мадярські полки йшли на схід, на розмірно опокійніший фронт.

На землі Гарібальді шаліла запекла війна. Туди австро-мадярські політики пхали на гарматне м'ясо наших хлопців і вусатих дядьків-“ляндштурмаків”. Гнали їх у кропив'яних одностроях, у кованих гірських черевиках, голодних від “грінцойгу”, а відвагу підкріпляли румом. І вони йшли слухняно, бо в їхніх жилах плила вояцька кров. Ішли без стри-

му, здобували славу австрійській зброї, творили славні офензиви, яких було понад десяток і про які так легко читалось у газетах. А до села майже щоденно приходили від цісаря телеграми: — Ваш син, батько чи брат загинув смертю героя за цісаря й державу!

— Боже, будь покровитель! — співали патріоти Австрії й квітчали васильками портрети помершого Франца Йосифа й теперішнього цісаря Карла. А наші хлопці співали пісню:

А ми хлопці молоденькі,
Хлопці молодії,
Підем щастя пробувати
Аж до Італії.

Якого щастя й за кого мали вони пробувати?

А в той же час цісарські вояки-мадяри заливали наші села й законно грабили все, що під руки попало. Вечором забороняли виходити з хати, молоді заборонили співати пісні, а сміливіших кулаками примушували мовчати. Терор дійшов був до того, що люди німі вставали, німі працювали й німі лягали, тоді як італійські ріки Ізонцо чи П'ява несли кров і трупів наших вояків в Адрійське море.

З сербського й альбанського фронтів приїздили вояки на відпустки. Звідти вони привезли страшну недугу, що її називали "іспанкою". До того долучився ще тиф і червінка. Ці недуги блискавкою обхопили цілі повіті. Місяці серпень, вересень і жовтень 1917 року, це місяці масової смерті й масових похоронів. По полях блукала голодна худоба, а на

сілському цвинтарі не вистачало рук, щоб гроби копати й хоронити мерців. Дійшло було до того, що священник не встигав хоронити померлих. Він тільки кропив свяченою водою чорних трупів у церкві, а самі люди відносили їх на цвинтар. На "іспанку" вмирали масово молоді й старі, діти й немовлята. Страшна язва мишей та щурів навістила наші, вже і так війною знищені, поля. Села сум накрив. На полях усе було знищене. Земля виглядала як пустеля. Тривога опанувала всіх. А над усім цим понував важкий мадярський кулак і багнет.

У нашій хаті захворіли були дві мої сестри: Явдоня на "іспанку", а Таня на червінку. Хліба не було ні куска від тижнів. Жили ми картоплею, якої залишилось було щось чотири мішки. У стайні стояла корова. Це були всі засоби для життя 5 осіб.

Таня, що мала 4 роки, танула як свічка. Ні вмерти, ні жити, бо не було чого їсти.

22. МАНДРІВКА ЗА ХЛІБОМ

Я не міг мовчки дивитись на вмираючу сестру. Узяв мішок і помандрував на схід за хлібом. Перейшов я нашу пустелю, перейшов Тернопіль, де було повно мадярського війська, і пішов у Збаражчину, яка не бачила ні війни ні смерти, бо весь час була здалеку від фронтів дій. Щасливі то були люди!

Під Чернихом поживкло мені від голоду в очах. Шлунок корчився, домагаючись їжі. Ноги тряслись під мною. Сів я коло дороги й з розпачі то плакав, то лютував, кусаючи собі руки до крові. Підібрав мене якийсь селянин. Це був Іван Кузьма з Добромірки. Він завів мене до своєї заможної хати. На столі появилсь добрий борщ на сметані, запашна гречана каша, гарний пшеничний хліб і свіже масло. Як мені ця вечеря смакувала — важко собі уявити.

— Боже мій, що за розкіш! — думав я, а одночасно жаль стискав серце, коли я згадав, що дома голодні й хворі сестри, в селі голодні селяни, голодні цілі села й повіти, що пережили страхіття війни, а тепер переживають мадярський терор.

Уночі я захворів, бо забагато з'їв на голодний шлунок. Я мусів перебути в Кузьминій хаті три дні. Четвертого дня Кузьма насипав мені в торбу гречаних крупів, а для хворих сестер ще й ячмінних, дав великий хліб і добрий кусок сала. Він під-

віз мене до Тернополя, а звідти я пішов далі, обминаючи села, щоб жандарми хліба не відібрали.

Аж шостого дня я підійшов під Денисів. Тут треба було перейти через міст на Стрипі. А коло моста буда, а в ній “когут” — мадярський жандарм. Він зажадає від мене перепустки, а я її не маю, бо я був уже у військовому віці, а таким перепусток не видавали. Все ж я ступив на міст спокійно. Адже харчі, що я несу, це єдиний лік для моїх хворих сестер! Я вірив, що й між мадярами знайдуться люди.

На мості загарчав на мене собака, а з буди вийшов вахмайстер Шубайн.

— Гальт! — гукнув він на мене. Я підійшов до нього й покійно скинув шапку.

— Звідкіля й куди йдеш? — крикнув він і зажадав перепустки. Ломаною німецькою мовою я старався пояснити йому, що в мене дома хворі, що нема чого їсти, і тому ходив роздобути хліба. На те маляр скинув з плечей рушницю, наставив її до мене і, показуючи на буду, крикнув: — Марш!

У мене серце похололо. Я зайшов у буду, а він за мною, закривши двері. У буді була дерев'яна лежанка, стіл, стільчик та мала залізна піч. Шубайн поставив рушницю в кут, здер мені з плечей торбу та почав розглядати моє добро. При тому він щось бурмотів по-мадярському. Врешті відкрив двері і, показавши мені рукою, гукнув: — Марш!

Я зжахнувся, коли побачив, що він забирає в мене все моє добро, єдину надію, що мала врятувати життя двом хворим сестрам. Ні, ні! Все інше,

але цих харчів я не віддам йому ніколи! Я оперся об одвірок і сказав жандармові:

— Ні, пане вахмайстре! Без хліба й крупів я звідси не піду!

Це його розлютило. Він закрив двері й почав мене бити обома руками по голові й обличчі. Бив твердо. До цього він був вправний. Мені здавалось, що він мене б'є розпеченим залізом. Моя голова перекидалась під ударами сюди й туди, мов гарбуз. З носа й уст лилась кров. Я схопив свою торбу, але в цьому моменті жандарм ударив мене сильно в голову. Я впав на підлогу, а він почав мене копати. Я кричав, що хліба не дам. Розлючений як еспанський бик жандарм крикнув на собаку. Собака кинувся на мене й почав дерти мої штани, а з ними й ноги. Цього я вже не витримав. Підповз до порога й викотився на дорогу. Спочатку качався, потім ліз рачки, а коло рогатки підвівся якимось на ноги і, похитуючись, пішов додому.

У хаті світилось. На постелі лежала жовта як віск моя сестричка Таня. Вона вмирала. Її чорні від гарячки уста намагались щось сказати. Над нею плакала Текля й молодша від мене Стефа.

Тихесенько поклали ми Таню в домовину й похоронили коло матері. Там коло матері, думали ми, буде їй краще, тепло й затишно. Вона не знатиме вже страхіть війни ні голоду. Там нема ні москалів, ні німців, ні мадярів.

На маленькій могилці я поставив хрестик. Втискаючи його в землю, я присягнув помститись на катові Шубайнові.

Кінець I-ої частини.

З М І С Т

<i>Передмова</i>	7
<i>Від автора</i>	13
1. <i>На переломі епохи</i>	19
2. <i>Маневри</i>	24
3. <i>Забава</i>	29
4. <i>Передвісник світової завірюхи</i>	35
5. <i>Перша мабілізація</i>	38
6. <i>Дідова трагедія</i>	44
7. <i>Розмова з парохом</i>	48
8. <i>Перші українські скитальці</i>	52
9. <i>Стрілянина над Денисовом</i>	57
10. <i>Москалі йдуть</i>	62
11. <i>Нізна стрілянина</i>	65
12. <i>Співжиття налашдується</i>	73
13. <i>Рукопашний бій над Стрипою</i>	76
14. <i>У фінляндському корпусі</i>	83
15. <i>“Патріотизм” виховання</i>	91
16. <i>Державні тайни</i>	95
17. <i>Розстріл українських патріотів</i>	100
18. <i>Зустріз з Українськими Сізовими Стрільця-</i> <i>ми</i>	103
19. <i>Валиться тюрма народів</i>	109
20. <i>Офензива Брусілова</i>	116
21. <i>Знову австрійці</i>	121
22. <i>Мандрівка за хлібом</i>	124

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

ВИДАННЯ

КЛУБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

I СЕРІЯ

- 1—2) О. Гай-Головко: „ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ” — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
3—4) В. Чаплєнко: „ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ” — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
5) Іван Смолій: „КОРДОНИ ПАДУТЬ” — повість, один том. Ціна \$1.50.
6) Юрій Тис: „ШЛЯХАМИ ВІКІВ” — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
7) Л. Мосєндз: „ЛЮДИНА ПОКІРНА” — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
8—9) Рекс Біч: „ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ” — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
10—11) Василь Радич: „МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК” — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.
12) Микола Гоголь: „СТРАШНА ПОМСТА” та інші оповідання. Ювілейне видання. Ціна \$1.50.

II СЕРІЯ

- 13—14) С. Черкасенко: „ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ”, роман з козацьких часів, 3 томи. Ціна \$4.00.
16) І. Лобода: „ВОНИ ПРИЙШЛИ ЗНОВУ”, роман з фінляндсько-більшевицької війни, 1 том. Ціна \$1.25.
17) С. Васильченко: „НОВЕЛІ”, один том. Ціна \$1.25.
18) В. Бірчак: „ПРОТИ ЗАКОНУ”, історична повість з княжих часів. Ціна \$1.25.
19) Юрій Тис: „МАРКІЗА”, істор. опов. Ціна \$1.25.
20—21) В. Лопушанський: „ПЕРЕМОГА”, повість з визвольної війни. 2 томи. Ціна \$2.50.
22—24) Сава Криlach: „САМОСТІЙНИК”, повість, 3 томи. Ціна \$3.75.

III СЕРІЯ

- 25) Я. Рудницький: 3 ПОДОРОЖІ НАВКОЛО ПІВСВІТУ. Ціна \$1.25.
26—28) М. Шарик: ДІТИ ВІЙНИ, спогади, 3 томи. Ціна \$3.75.

ПЕРЕДПЛАТА НА III-тю СЕРІЮ ЗА 12 КНИЖОК ВІНОСИТЬ \$9.00.

Наша адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.

P. O. Box 3597 Sta. B.
Winnipeg, Canada.

